

M.A.ƏHMƏDOV
A.C.HÜSEYN

Rəyçilər: “Əməyin iqtisadiyyatı və təşkili” kafedrasının müdiri, iqtisad elmləri doktoru, professor **Quliyev T.Ə.**

“Sosial sferanın iqtisadiyyatı və idarə edilməsi” kafedrasının müdiri, iqtisad elmləri doktoru, professor **Əlirzayev Ə.Q.**

İQTİSADİYYATIN DÖVLƏT TƏNZİMLƏNMƏSİNİN ƏSASLARI

Metodik vəsait

Əhmədov M.A., Hüseyn A.C. İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin əsasları. Metodik vəsait. Bakı: “İqtisad Universiteti” – 2011. -120 səh.

Metodik vəsait ADİU-nun “İqtisadiyyatın tənzimlənməsi” kafedrasının müdiri, iqtisad elmlər doktoru, prof. Əhmədov Məhiş Alış oğlu və kafedranın dosenti, iqtisad elmlər namizədi Hüseyn Afaq Camaləddin qızı tərəfindən hazırlanmışdır.

BAKI - 2011

© Əhmədov M.A., Hüseyn A.C. - 2011
© İqtisad Universiteti - 2011

M Ü N D Ə R İ C A T

Mövzu 1. İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin nəzəri əsasları və modelləri.....	6
Mövzu 2. İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin forma və metodları.....	10
Mövzu 3. Dövlətin iqtisadi siyasətinin məqsədləri, mexanizmləri və əsas istiqamətləri.....	21
Mövzu 4. Dövlət bölməsi və dövlət mülkiyyətinin tənzimlənməsi.....	28
Mövzu 5. Makroiqtisadi proqnozlaşdırma, planlaşdırma və programlaşdırma.....	38
Mövzu 6. Dövlətin antiinhisar siyasəti və iqtisadi konyukturanın tənzimlənməsi.....	50
Mövzu 7. Sosial-iqtisadi proseslərin büdcə-vergi tənzimlənməsi.	56
Mövzu 8. Dövlətin pul-kredit siyasəti.....	63
Mövzu 9. Dövlətin antiinflasiya siyasəti və qiymətlərin tənzimlənməsi.....	69
Mövzu 10. Dövlətin investisiya-innovasiya və struktur siyasəti.....	81
Mövzu 11. Dövlətin aqrar siyasəti.	93
Mövzu 12. Davamlı inkişafın təmin edilməsinin dövlət mexanizmi.....	99
Mövzu 13. Regional sosial iqtisadi inkişafın dövlət tənzimlənməsi.....	102
Mövzu 14. Sosial inkişafın, əmək bazarı və məşğulluğun dövlət tənzimlənməsi.....	105
Mövzu 15. Xarici iqtisadi fəaliyyətin tənzimlənməsi və iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsi.....	110

G İ R İ Ş

Dövlət tədris standartına uyğun olaraq bakalavr təhsil pilləsində bütün iqtisad yönümlü ixtisaslarda «İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin əsasları» təhsil standartına uyğun olaraq zəruri bir fənn kimi tədris olunur. Bununla yanaşı bu kurs qeyri-iqtisad yönümlü ixtisaslarda təhsil alan bakalavrlar tərəfindən də öyrənilir.

Bakalavrlar «İqtisadiyyatın tənzimlənməsinin əsasları» fənnini öyrənməklə dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsinin optimal hədlərini, vasitələrini, mexanizmlərini, ümumən iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin nəzəri-metodoloji və əməli problemlərini, habelə dövlətin iqtisadi siyasətinin məqsədlərini, prioritetlərinin seçilməsinin konseptual əsaslarını mənimsəyə bilirlər. Məlumdur ki, müasir dövrdə Azərbaycanda bazar sistemi əsasında milli iqtisadiyyatın formalaşması, iqtisadiyyatda keçid dövrünün başa çatması, dəyişən şəraitə və tələbə uyğun olaraq iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi sisteminin elmi cəhətdən sistemli təhlilinin dəyərləndirilməsini və yenidən dərk edilərək qiymətləndirilməsini obyektiv zərurətə çevirmişdir. Bu məqsədəuyğun olaraq tələbələrə təqdim olunan metodik vəsaitdə iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin nəzəri əsasları və modelləri; iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin forma və metodları; dövlətin iqtisadi siyasətinin məqsədləri, mexanizmləri və əsas istiqamətləri; dövlət bölməsi və dövlət mülkiyyətinin tənzimlənməsi; makroiqtisadi proqnozlaşdırma, planlaşdırma və programlaşdırma; dövlətin antiinhisar siyasəti və iqtisadi konyukturanın tənzimlənməsi; sosial-iqtisadi proseslərin büdcə-vergi tənzimlənməsi; dövlətin pul-kredit siyasəti; dövlətin antiinflasiya siyasəti və qiymətlərin tənzimlənməsi; dövlətin investisiya-innovasiya və struktur siyasəti; dövlətin aqrar siyasəti; davamlı inkişafın təmin edilməsinin dövlət mexanizmi; regional sosial iqtisadi inkişafın dövlət tənzimlənməsi; sosial inkişafın, əmək bazarı və məşğulluğun dövlət tənzimlənməsi; xarici iqtisadi fəaliyyətin tənzimlənməsi və iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsi mexanizmlərinin öyrənilməsi nəzərdə tutulur.

Metodiki göstəriş yazılarkən iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi problemləri müasir dövrdə dünyada baş verən qloballaşma,

regionlaşma və milli iqtisadiyyatın inkişaf problemləri qarşılıqlı əlaqədə və asılılıqda nəzərdən keçirilir. Bu zaman ayrı-ayrı ölkələrin iqtisadiyyatın tənzimlənməsinə dair modellərin pozitiv və neqativ cəhətlərinin dəyərləndirilməsinə cəhd edilir.

Ümumən, oxucuya təqdim olunan bu metodiki göstəriş müasir dövrdə tələbələri dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsinin konseptual əsasları, müasir şəraitdə dövlət müdaxiləsinin səmərəli hədd və funksiyaları haqqında Azərbaycanda iqtisadiyyatın tənzimlənməsinin, qanunauyğunluqlarını və xüsusiyyətlərini dərk etməyə, milli iqtisadiyyat səviyyəsində müvafiq qərarların qəbulu və reallaşdırılmasının prinsipləri, mexanizmləri, habelə davamlı inkişafa keçidin təmin olunmasında dövlətin rolu haqqında sistemli nəzəri və əməli xarakterli biliklər əldə etməyə istiqamətləndirir.

Bu baxımdan, bu metodiki vəsait iqtisadiyyatın tənzimlənməsi haqda zəruri biliklər əldə etmək istəyən tələbələr üçün lazımi bir dərs vəsaiti hesab oluna bilər.

Mövzu 1. İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin nəzəri əsasları və modelləri

Plan:

1. İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin zəruriliyi, mahiyyəti və vəzifələri.
2. Dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsinin əsas istiqamətləri.
3. İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin funksiyaları.
4. İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin konsepsiyaları və modelləri.

1. Dünya təcrübəsi göstərir ki, hər bir iqtisadi sistemin normal fəaliyyətinin təmin edilməsində dövlət həlledici rol oynayır. Bu baxımdan dövlətlə iqtisadiyyatın qarşılıqlı əlaqəsinin, dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsinin optimal nisbəti və həddlərinin müəyyən edilməsi, gözlənilməsi müasir dövrdə iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin təkmilləşdirilməsinin başlıca problemi hesab olunur. Bütün iqtisadi sistemlərdə dövlət iqtisadiyyata müdaxilə edir və bu müdaxilə, bir qayda olaraq, bazarın çatışmazlıqlarının aradan qaldırılmasına yönəldilir. Bu çatışmazlıqlara aşağıdakılar aid edilə bilər:

- xarici effektlər probleminin bazar tərəfindən nəzərə alınmaması;
- ictimai sərvətlərin, məhsulların istehsalında bazarın kifayət dərəcədə maraqlı olmaması;
- haqsız rəqabətin olması və inhisarlaşma;
- işsizlik, inflyasiya, makroiqtisadi qeyri-sabitlik;
- sosial ədalətlik probleminə bazarın biganə olması;
- bazar mexanizmləri vasitəsilə fundamental elm və texnika sahəsində kəskin irəliləyişlərin qeyri-mümkünlüyü;
- ölkə regionlarının kəskin diferensiasiyası;
- dövlətlərarası səviyyədə xarici ticarət əlaqələrinin tarazlığını təmin etmək üçün iqtisadiyyatın tənzimlənməsi zəruriliyi və s.

Bazar iqtisadiyyatı ümumən özünütənzimləmə sistemi kimi fəaliyyət göstərməsinə baxmayaraq bütün dünya ölkələrinin təc-

rübəsi göstərir ki, sırf bazar iqtisadiyyatı mövcud deyil və hal-hazırda milli iqtisadiyyatlar daha çox qarışıq bazar iqtisadiyyatı kimi fəaliyyət göstərir. İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi sistemində dövlət, dövlət orqanlarının simasında iqtisadi obyekt və proseslərə, onlarda iştirak edənlərə təsir göstərməklə, onları özünütəşkil və idarəolunan etməklə müvafiq olan qanunlarına riayət olunmasını, dövlət və ictimai maraqların qorunmasını təmin etməyə çalışır. Ona görə iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi geniş mənada iqtisadiyyatın poqnozlaşdırılmasını, planlaşdırılmasını, maliyyələşdirilməsini, büdcə təminatını, vergi qoymanı, kreditləşməni, inzibatçılığını, uçot və nəzarətmə və s.-nin prinsip və reallaşma mexanizmlərini özündə əks etdirir.

Məlumdur ki, müasir iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi prinsiplərinin formalaşması tarixi və nəzəri baxımdan müəyyən təkamül prosesindən keçmişdir. Tarixi ilkin şərtlərə aşağıdakılar aiddir:

- Dövlət qurulduğu dövrdən hakimedici orqanlar iqtisadiyyata təsir göstərməyə başlayır, yəni dövlət özünün idarəetmə aparatı ilə iqtisadiyyata təsir edir.
- Qanunverici bazanın yaradılması nəticəsində dövlətin iqtisadiyyata təsiri zərurətə çevrilir.
- Müharibə, böhran şəraitində iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi maksimal həddə çatır və s.

İqtisadi ədəbiyyatda nəzəri ilkin şərtlərinə aşağıdakıları aid edirlər:

- Dövlət tərəfindən qəbul edilən hüquqi normativ aktların fundamental iqtisadi prinsiplərə, qanunlara əsaslanması və ona zidd olmaması.
- Sosial problemlərin həlli bazar iqtisadiyyatında dövlət tərəfindən həyata keçiriləcək sosial münasibətlərin tənzimlənməsində özünü əks etdirir.
- Dövlət tərəfindən sosial institutların formalaşdırılması və əhaliyə sosial təyinatlı xidmətlərin göstərilməsi, sosial infrastrukturun formalaşmasına (təhsil, səhiyyə və s.) və onların dövlətin himayəsində qalmasına gətirib çıxarır.

- Bazar iqtisadiyyatının formalaşması üçün müxtəlif nəzəri məktəblərin, istiqamətlərin təlimlərindən istifadə edilir.

2. Dövlətlə iqtisadiyyatın qarşılıqlı əlaqəsi və dövlətin iqtisadiyyata təsiri 3 istiqamətdə həyata keçirilir. Bunlar səmərəliliyin artırılması, bərabərliyin təmin edilməsi və makroiqtisadi sabitliyin stimullaşdırılmasıdır. Yəni dövlət iqtisadiyyatın əks təsirinə müvafiq olaraq müdaxilə siyasəti yerinə yetirməklə iqtisadi inkişafa təkan verir, dövlətin iqtisadiyyatı özünə tabe etdirmək cəhdi iqtisadi durğunluğa aparır, dövlət iqtisadi inkişafa bu və ya digər sahədə təsir göstərməklə onu deformasiyaya uğradır ki, bunun özü də inkişafda yeni və yaxud müsbət meyillərin yaranmasına gətirib çıxarır. Bazar iqtisadiyyatında dövlət fəaliyyətinin mümkün təsirini fərqləndirməklə onun rolunu müəyyən etmək mümkündür.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində dövlətin iqtisadiyyatı tənzimləmə obyektlərinə iqtisadi tsikllər, iqtisadiyyatın sahə, regional, təkrar istehsal və sosial strukturu, məşğulluq və kadrların hazırlanması, əhalinin gəlirləri və həyat səviyyəsi, sosial və əmək münasibətləri, əhalinin müdafiəsi mexanizmi, pul dövriyyəsi, qiymətlərin səviyyəsi və antiinflasiya prosesləri, investisiya aktivliyi, elmi-tədqiqat və təcrübə-layihə işləri, rəqabət şəraiti və antiinhisar tədbirləri, tədiyyə balansları, ətraf mühit, xarici iqtisadi əlaqələr və s. aiddir.

Dövlətin iqtisadiyyatı tənzimləmə subyektlərinə aiddir:

- İqtisadi maraqların daşıyıcıları: yəni müəyyən qruplarda birləşən əhali. Məsələn: tələbələr, sahibkarlar və s.
- İqtisadi maraqları ifadə edənlər: Bura iqtisadi maraqların daşıyıcılarının fikir və tələblərini ifadə edən təşkilatlar, qruplar aiddir. Məsələn: Tələbə-Gənclər Təşkilatı, Həmkarlar İttifaqı və s.
- İqtisadi maraqların icraçıları: Bura dövlət orqanları, hakimiyyət institutları (nazirliklər, komitələr, idarələr və təşkilatlar və s.) aiddir.

Bazar iqtisadiyyatında dövlət tənzimləmə vasitələrinə üstünlük verərək ölkənin sosial iqtisadi inkişafı proqnozlaşdırır; iqtisadiyyatın strukturunun yenidənqurulmasını həyata keçirir; özəlləşdirmə yolu ilə mülkiyyətin çoxnövçülüüyünü reallaşdırır; antiinhisar tənzimləmə tədbirlərini tətbiq edir; əlverişli investisiya mühiti formalaşdırır;

elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətlərinin reallaşdırılması təmin edir, pul tənzimlənməsini həyata keçirir, dövlətin maliyyə-vergi siyasəti reallaşır; istehsal qüvvələrinin yerləşdirilməsini təyin edir; əhalinin sosial müdafiə və təminatını həyata keçirir; dövlət satınalmaları müəyyənləşdirilir; xarici iqtisadi fəaliyyət istiqamətlərini təyin edir; ətraf mühitin mühafizəsi və resurslara qənaəti təmin edir və bütün bu proseslərin hüquqi bazasını yaradaraq təkmilləşdirir.

3. İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin iqtisadiyyata təsirinin maksimal və minimal həddləri mövcuddur. Müdaxilənin minimal həddi dedikdə, dövlətin iqtisadiyyatı tənzimləməklə bağlı həyata keçirdiyi 3 funksiya nəzərdə tutulur. Bunlar aşağıdakılardır: əhalini ictimai məhsullarla təmin etmək; iqtisadiyyatı lazımi pul kütləsi ilə təmin etmək; xarici effektləri tənzimləmək.

Dövlətin iqtisadiyyata maksimal həddi, hər şeydən əvvəl, onun həyata keçirdiyi iqtisadi siyasətin strukturunda öz əksini tapır. Onlara makroiqtisadi siyasət, pul-kredit siyasəti, büdcə-vergi siyasəti, investisiya siyasəti, konyuktur siyasət, struktur siyasət, sosial siyasət, regional siyasət, xarici iqtisadi siyasət və s. aid edilə bilər.

İqtisadi siyasətin bu istiqamətləri dövlətin iqtisadiyyata maksimal təsirini əks etdirməklə özündə xüsusi iqtisadi tənzimləmə mexanizmləri, vasitələri və metodlarını birləşdirir. Dövlət tənzimlənməsinin əsas funksiyaları ümumi halda istiqamətləndirici, koordinasiyaedici, stimullaşdırıcı, nəzarətedici, sosial və s. kimi təsnifləşdirilə bilər. Bu funksiyalardan ən başlıcalarını aşağıdakı ardıcılıqla qruplaşdırmaq olar: qanunvericiliyin formalaşdırılması; milli iqtisadiyyatın təhlükəsizliyinin təmini və xarici təhlükələrdən müdafiə; makroiqtisadi sabitliyin təmini və mümkün qədər inflyasiyaya yol verməmək, milli valyutanın sabitliyini təmin etmək; institusional islahatların həyata keçirilməsi; ictimai xidmətlərin göstərilməsi; sosial baxımdan zəif əhali təbəqəsinin müdafiəsi və təminatı; təbiətin qorunması və ekoloji təhlükəsizliyin təmini; iqtisadiyyatın strukturunda səmərəli dəyişikliklər edilməsi; bazar qusurlarının, çatışmazlıqlarının aradan qaldırılması və ya qarşısının alınması; dövlət sahibkarlığı müəssisələrinin idarə edilməsi.

4. Son 200 illik dövrdə dünyanın dahi iqtisadçıları tərəfindən iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi sahəsində əsas iqtisadi nəzəriyyələri aşağıdakı kimi təsnifləşdirmək olar: keynsçilik və neokeynçilik; monetarizm; institusionalizm; marksizm; neoklassik nəzəriyyə; neoliberalizm. Dünya təsərrüfat təcrübəsində iqtisadiyyatın tənzimlənməsinin aşağıdakı konsepsiyaları diqqəti daha çox cəlb edir: istehsalın inkişaf konsepsiyası (təklif konsepsiyası). Əsas kimi məhsullar qüvvələrin inkişafı, iqtisadiyyatın strukturunun təkmilləşdirilməsi götürülür və iqtisadi artıma nail olma, işsizliyin, inkişafda qeyri-tarazlığın azaldılması götürülür; təkrar istehsalın tarazlı inkişaf konsepsiyasında istehsalın tarazlı artımına nail olmaq üçün antiböhran, antiinflyasiya, gəlirlərin, məşğulluğun və xarici iqtisadi tarazlığın tənzimlənməsi siyasəti həyata keçirilir; istehsalın artırılmasının tələb tərəfindən stimullaşdırılması konsepsiyası (tələb konsepsiyası). ÜDM-in artım tempələrini sürətləndirmək, tam məşğulluğa nail olmaq üçün məcmu tələbin məcmu təklifi üstələməsi əsas kimi götürülür; idxalı əvəzləmə konsepsiyası. Çox vaxt daxili bazarı və istehsalı qoruma ilə nəticələnir (ixrac sahələrinin təklifinin artırılması konsepsiyası). Yerli istehsal sahələrin rəqabətqabiliyyətinin artırılması və onun inkişafını təmin etmək məqsədilə müvafiq himayədar siyasət yeridilir və s.

Mövzu 2. İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin forma və metodları

Plan:

1. İqtisadiyyatın tənzimlənməsi metod və formalarına olan tələblər.
2. İqtisadiyyatın tənzimlənməsinin birbaşa və dolaylı metodları.
3. Texniki tənzimləmə dövlət tənzimlənməsinin forması kimi.

1. Bazar iqtisadiyyatında iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi beynəlxalq təcrübəyə əsasən müxtəlif forma və metodlar vasitəsilə həyata keçirilir. Bir qayda olaraq, metod və formaların sayı, müxtəlifliyi ölkənin iqtisadi sosial vəziyyətinə, coğrafi iqlim şəraitinə, təbii ehtiyatlarına, adət və ənənəsinə uyğunlaşdırılaraq fərqli nisbətə həyata keçirilir.

İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsində istifadə olunan metodların təsnifləşdirilməsi mürəkkəb prosesdir.

Birinci təsnifləşdirməyə uyğun olaraq metodları:

- a) ümumi metodlar;
- b) təsadüfi, qeyri-tipik, istisna təşkil edən metodlar;
- c) xüsusi metodlara ayırmaq olar.

- ümumi metodlara təfəkkür, sistem metodları, ictimai təkrar istehsal nəzəriyyəsi aid edilə bilər. Bu metodlar metodoloji xüsusiyyətə malikdir;

- sosial iqtisadi inkişafın dövlət tənzimlənməsində təsadüfi və qeyri-tipik istisna təşkil edən metodlardan da geniş istifadə olunur. Bunlar **statistik** və **iqtisadi-riyazi** metodlardan ibarətdir. İqtisadi təhlildə çoxlu sayda statistik metodlardan istifadə olunsa da, tənzimləməyə daha çox uyğun gələnlər aşağıdakılardır: ekstropolyasiya metodu, iqtisadi qruplaşdırma metodu, indeks metodu, büdcə metodu, kredit metodları vasitəsilə məhdudlaşır;

- iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsində istifadə olunan xüsusi metodlara aiddir: balans metodu, məqsədli proqram metodu, normativ metod və s.

İqtisadiyyatın tənzimlənməsində istifadə olunan metodların digər təsnifləşdirilməsi onların sosial-iqtisadi proseslərə təsir səviyyəsi və dərəcəsi ilə əlaqədar aparılır. Bu zaman İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin metodları, ilkin informasiyanın alınması, təhlili, habelə dövlət tənzimlənməsinin birbaşa və dolaylı metodlarına bölünür.

I qrup metodların tətbiqi zamanı dövlət iqtisadiyyatda baş verən prosesləri təhlil etmək üçün, ilk növbədə, müasir vəziyyəti ifadə edən informasiyanı toplayır. Daha sonra bu informasiya əsasın-

da keçmişlə müasir dövrü müqayisə edərək təhlil aparır və gələcəyi proqnozlaşdırır.

Bu metodlara daxildir:

1) Qruplaşdırma metodu: Dövlət hər hansı bir problemi həll etmək üçün onu ilk növbədə qruplara ayırır.

2) Normativ metod: dövlət normalar təyin etməklə normativlər işləyib hazırlayır və bununla da tənzimləmədə onu əsas kimi götürür. Məsələn: minimal əməkhaqqı özü bir norma olub digər əməkhaqqının səviyyələri ona əsasən təyin edilir.

3) İndeks metodu: indi ilə keçmişin müqayisəsidir. Məsələn: qiymət indeksinin təyini.

4) Sturukturlaşma metodu: bu zaman dövlət bir məqsədi bir neçə kiçik məqsədlərə bölür ki, buna da çox vaxt “məqsədlər ağacı” deyilir. Yəni problemin həlli konkret məqsəddən daha sistemli məqsədlərə çatmağa doğru həyata keçirilir.

5) Sosial metodlar: bunlara sosial problemləri təyin etmək üçün istifadə olunan sorğu, anketləşdirmə, intervyu və s.-ni misal göstərmək olar.

6) Ekspert metodu: bu zaman dövlət həlli riyazi yolla mümkün olmayan problemlərin həllində mütəxəssis rəyindən istifadə edir.

Birbaşa və dolaylı tənzimləmə metodları aşağıdakı kimi xarakterizə oluna bilər:

- Birbaşa (inzibati) tənzimləmə metodları - bunlar inzibati amirlik qaydasında tənzimləmə metodudur.
- Dolaylı metodlar – bunlar (iqtisadi) iqtisadi tənzimləmə metodları olmaqla vəhdət halında tətbiqi edilir.

İnzibati metodların tətbiqi aşağıdakı hallarda qaçılmaz və alternativsiz sayılır:

– bazar proseslərinin iqtisadi tənzimləyiciləri səmərə vermədikdə;

– normativ və standartların tərtibi və onlara dövlət nəzarətinin təmini zamanı;

– dünya təsərrüfat əlaqələrində milli maraqların qorunmasını təmin etmək məqsədilə.

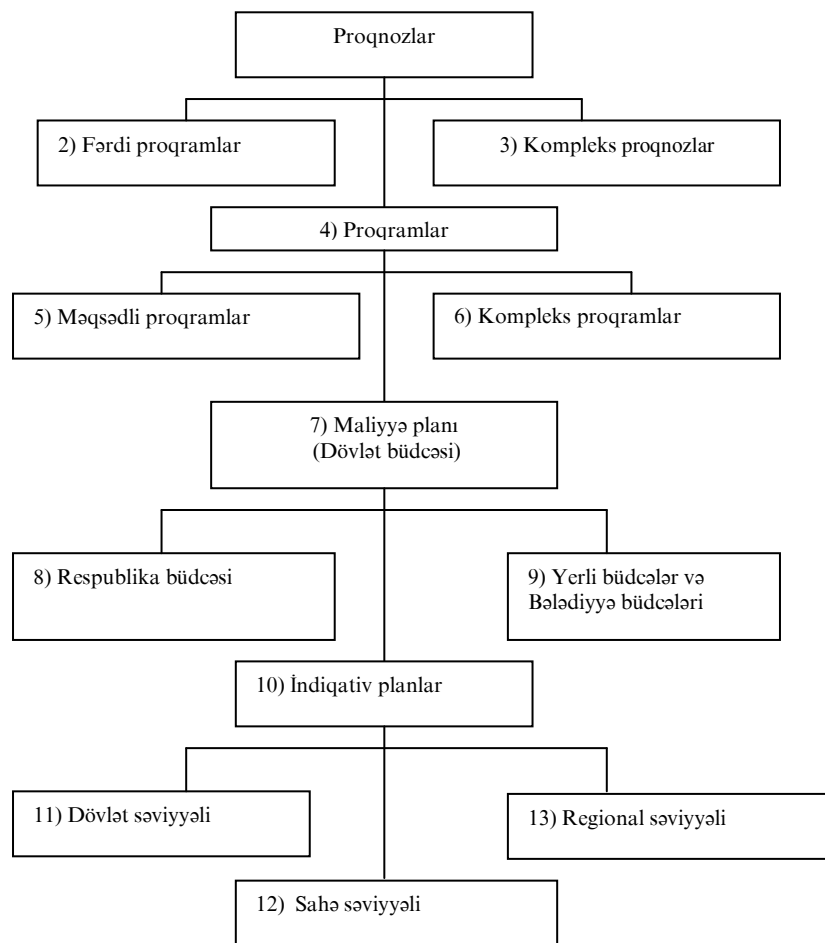
2. Dövlət iqtisadiyyata birbaşa (inzibati) metodlar vasitəsilə

təsir göstərə bilər. Bu zaman qəti tədbirlər həyata keçirilərək qısamüddətli dövrdə iqtisadiyyatda mövcud olan problemləri aradan qaldırır. Birbaşa metodlara aşağıdakıları aid edirlər:

- 1) Dövlət proqnozlarının, proqramlarının və planlarının işlənilib hazırlanması və tətbiqi.
- 2) Dövlət sahibkarlığının inkişaf etdirilməsi və tətbiqi.
- 3) Dövlət sifarişləri və kontrakt sistemləri.

Sxem № 1. Dövlətin iqtisadiyyatı idarəetmə və təsir vasitələri

Dövlətin həyata keçirdiyi bu idarəetmə vasitələri çox vaxt birbaşa tənzimləmə aləti kimi çıxış edir. Bazar iqtisadiyyatına keçidlə əlaqədar olaraq dövlət gələcəkdə sosial iqtisadi inkişafın vəziyyətini əks etdirən proqnozlar işləyib hazırlayır ki, onların çoxlu variantlarda hazırlanmasının müsbət cəhəti ondan ibarətdir ki, müəyyən vəziyyətdə optimal olunan seçilsin. Proqnozlar əsasında dövlət siyasəti yalnız inkişaf perspektivlərini deyil, həmçinin müəssisələrə, firmalara dövlətin gələcəkdə həyata keçirəcəyi tədbirləri göstərməyə imkan verir.

Dövlət proqramları son nəticəni əldə etmək üçün ehtiyatların konsentrasiya olunmasına imkan verir. Bu zaman dövlət əsas problemləri müəyyənləşdirməklə proqramlar vasitəsilə müəyyən dövr ərzində onların aradan qaldırılmasına nail olur. Dövlət planlar vasitəsilə həyata keçirilən tədbirləri təyin etməklə iqtisadiyyata məqsədyönlü təsir göstərir. Bu zaman dövlət tərəfindən qəbul olunan planlar iqtisadi və sosial fəaliyyətin müəyyən sahələrini əhatə edə bilər. Planlar vasitəsilə dövlət proporsional inkişafa nail olur. Bazar iqtisadiyyatında dövlət sahibkarlığının rolu kəskin artır. Müxtəlif dövlətlərdə dövlət sahibkarlığının həcmının müxtəlif olmasına baxmayaraq onun vasitəsilə dövlət iqtisadiyyatında mövcud olan problemləri həll etməyə çalışır.

Dövlət sahibkarlığı dövlət müəssisələrinin fəaliyyəti nəticəsində həyata keçirilməklə ölkədə zəruri olan, strateji əhəmiyyət kəsb edən və əhalinin tələbatını ödəyən məhsulların istehsal olunmasına da şərait yaradır. Bəzən iqtisadiyyatda dövlət əhəmiyyəti olan və ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyi üçün vacib sayılan müəssisələr fəaliyyət göstərir ki, onlar rəqabət qabiliyyətli olmur. Bu müəssisələrin fəaliyyət göstərməsini təmin etmək üçün dövlət sifarişlər sistemindən istifadə edir. Eyni zamanda dövlət sifarişləri ölkə üçün zəruri olan, lakin sahibkarlar tərəfindən istehsal edilməsi əlverişli olmayan məhsulların istehsal edilməsi üçün tətbiq edir. Bazar iqtisadiyyatında dövlətin tənzimlənməsi, eyni zamanda genişmiqyaslı satınalmalar və sifarişlər vasitəsilə həyata keçirilir. Bu zaman dövlət sifarişləri bazarı iqtisadi müqavilə münasibətləri formalaşdır. Bu mürəkkəb əlaqələr mexanizminin əsasını kontrakt sistemi və dövlətin satınal-

maları təşkil edir. Hökumət, dövlət sifarişlərini əsas alət kimi istifadə etməklə özünün sosial-iqtisadi məsələlərini həll edir. Məsələn: məcmu tələbi artırır, xalq təsərrüfatının bu və ya digər sahələrinin inkişafına nail olur, rəqabət qabiliyyəti olmayan ancaq ölkə iqtisadiyyatı üçün əhəmiyyətli olan müəssisələrin fəaliyyətini davam etdirməyə imkan verir. Dövlət sifarişçiləri vasitəsilə o ən iri istehlakçı simasında çıxış edir və bazar iqtisadiyyatının inkişaf edilməsi üçün dövlət tələbini mühüm amilinə çevrilir. Eyni zamanda dövlət sifarişləri indeqativ planın göstəricilərinin yerinə yetirilməsində alət rolunu oynayır. Dövlət satınalmaları əmtəə və xidmətlər bazarında birbaşa satın alınması formasında və qabaqcadan sifariş formasında həyata keçirilir. Birbaşa satınalma vasitəsilə bazarda mövcud olan əmtəələrin alınması, qabaqcadan sifariş vasitəsilə isə unikal əmtəələrin (xüsusilə hərbi) alınması həyata keçirilir. Dövlət sifarişləri müxtəlif səviyyəli bazarlarda həyata keçirilə bilər. Dövlət sifarişlərinin formalaşması zamanı aşağıdakı əsas prinsiplərə əməl edilməlidir: rəqabətqabiliyyətlilik, qənaətlilik, səmərəlilik, tender zamanı hesabatların olması.

Çox vaxt tender zamanı dövlət öz sifarişini açıq rəqabət prinsipi əsasında qurur ki, bu da informasiya və reklamın geniş yayılmasına səbəb olur. Bəzən dövlət sifariş zamanı həvəsləndirmə tədbirlərindən də istifadə edir. Bu həvəsləndirmə tədbirlərinə aşağıdakıları misal göstərmək olar: müəssisələrə maliyyə köməyinin edilməsi, enerji daşıyıcılarının qiymətlərində güzəştlərin tətbiqi, vergi güzəştləri və vergidən azad edilmə və s.

Dövlət sifarişlərini həyata keçirərkən aşağıdakı məqsədlər müəyyən edilir: dövlətin maddi ehtiyatlarının yaradılması və saxlanması, ölkənin təhlükəsizliyinin və müdafiə qabiliyyətliliyinin təmin edilməsi, ölkənin beynəlxalq aləmdə öhdəliklərinin yerinə yetirilməsi üçün məhsulların ixracını təmin etmək, məqsədli dövlət proqramlarını reallaşdırmaq.

Bazar iqtisadiyyatında hal-hazırda dövlət sifarişlərinin aşağıdakı növləri var: müdafiə ilə əlaqədar hərbi sifarişlər, elmi-tədqiqatlara olan sifarişlər, dövlətin maddi ehtiyat fondu üçün məhsulun təchizatı sifarişləri, ərzaq təhlükəsizliyini təmin etmək üçün dövlətin

və regionların kənd təsərrüfatı məhsulları fonduna sifarişlər, tikinti podrat işlərə sifarişlər.

Dövlət sifarişləri əsasında kontraktlar (müqavilələr) bağlanır. Müqavilələrin bağlanması zamanı ikili qiymət üsulundan istifadə olunur.

Birincisi, sabit qiymətlər: Bu zaman müəssisə sifariş olunan əmtəənin sabit qiymətini göstərir və dövlət orqanları müəssisənin xərc və mənfəətindən məlumatsız olur.

İkincisi, istehsal xərcləri + : bu zaman müəssisənin istehsal xərcləri yüksək olduğundan o, dövlət orqanlarına öz istehsal xərclərinin qədərini göstərir. Dövlət orqanları özləri müəssisəyə veriləcək mənfəətin həcmi müəyyən edir.

Bu metodlardan başqa dövlət səviyyəsində tətbiq olunan aşağıdakı birbaşa metodlar da mövcuddur:

1) İqtisadiyyatın inkişaf məqsədlərinin təyin edilməsi.

2) Ölkə ərazisində istifadə olunan texnologiyalara və istehsal edilən məhsullara keyfiyyət sertifikatlarının tətbiqi.

3) Müəyyən məhsul növlərinin istehsalına hüquqi və inzibati məhdudiyyətlərin, qadağaların qoyulması.

4) Əmtəələrin idxal və ixracına məhdudiyyətlərin qoyulması.

İnzibati (birbaşa) metodlar fəaliyyət sərbəstliyinin dairəsini kiçildir. Onlar dövlətin iqtisadiyyata aşağıdakı birbaşa təsiri ilə səciyyələnir: inhisar bazarın tənzim olunması, ətraf mühitin qorunub saxlanması problemləri, standartların hazırlanması və onlar üzərində nəzarət, əhəlinin yaşayışının minimum parametrlərinin qorunub saxlanması, ixracın lisenziyalaşdırılması, xarici investisiyaların üzərində dövlət nəzarəti.

İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin inzibati vasitə və alətləri əlavə maddi stimulla, maliyyə təminatı ilə əlaqədar deyildir. Onlar dövlət hakimiyyətinin gücünə əsaslanırlar - qabaqagetmə, icazəvermə, məcburetmə səlahiyyətlərini əhatə edirlər. Bazar iqtisadiyyatında dövlət tənzimlənməsinin dolayı metodları bazarda oyun qaydalarını müəyyən etməklə təsərrüfat fəaliyyəti ilə məşğul olan subyektlərin maraqlarına təsir göstərir. Dolayı (iqtisadi) tənzimləmə metodlarına aşağıdakıları aid edirlər:

1) Vergiqoyma: bu zaman vergi güzəştləri və vergidən azadolma vasitələri də tətbiq edilə bilər.

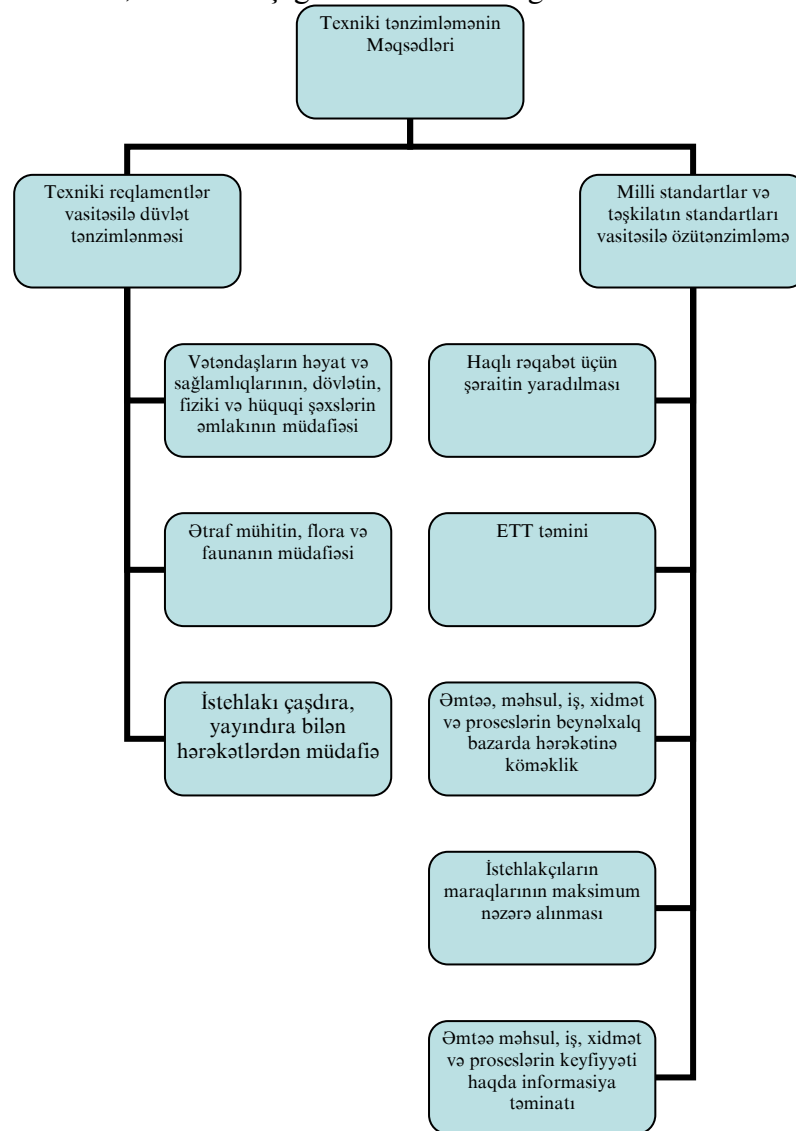
2) Qiymətlərin tənzimlənməsi, onların səviyyələrini və formalaşmasını və bir-birinə nisbətini müəyyən edilməsi.

3) Ehtiyatlara görə ödəmələr, kreditə görə faiz və kredit güzəştləri.

4) Gömrük rüsumları, valyuta məzənnələri və valyuta mübadilə şərtləri.

3. IDT-nir dünyada qəbul olunmuş forma və metodlarının ölkənin iqtisadiyyatında tətbiqi onların xüsusiyyətlərinin nəzərə alınmasını vacib edir. Belə formalardan biri texniki tənzimləmədir ki, bu da IDT prinsip etibarilə progressiv olan və yeni yaranmış bir hissəsi olmaqla bir çox ədəbiyyatlarda «qeyri-tarif tənzimləmə» kimi də qeyd olunur. Texniki tənzimləmə qarışıq xarakterdə olmaqla tələb və təklifin tənzimlənməsində iştirak etməklə, həm dövlətin, həm istehlakçı kimi əhalinin, həm də rəqabət mühitinin təmin edilməsi baxımından istehsalçıların maraqlarının qorunmasında istifadə olunur. Tənzimləyicilər kimi isə hüquqi əsaslarla təsdiq edilmiş texniki normalar çıxış edir. Belə texniki normalar kimi məhsulun (məmulatın) kütləsi, rəngi, ölçüləri, müəsisənin quraşdırılması zamanı tənzimləyici qurğuların quraşdırılması zəruriliyi, təhlükəsizlik tələblərinə uyğun olan göstəricilərin gözlənilməsi və s. çıxış edə bilər. Bir tərəfdən keyfiyyət normalarının texniki tənzimləməsi bazarın subyektləri arasında könüllü əsaslarla məhsulun, prosesin, işin, xidmətin keyfiyyətinin rəqabətqabiliyyətli olması üçün ilkin hədd rolunu oynayır, həm də bazarın «oyun qaydaları»ndan biri kimi çıxış edərək subyektlər arasında haqlı rəqabətin stimullaşdırılmasında, əhalinin, dövlətin yüksək keyfiyyətli əmtəə, məhsul, iş və xidmətlərdən istifadəsinə zəmin yaradır. Digər tərəfdən təhlükəsizliyin mütləq normaları dövlətin, cəmiyyətin, yəni əhalinin, müxtəlif qrup insanların, bazarın subyektlərinin, müxtəlif proseslərin, hətta sahə və regionların mühafizəsini, müdafiəsini təmin etməklə ekoloji-iqtisadi-sosial davamlı inkişafa zəmin yaradır. Texniki tənzimləmə tərəfindən təqdim edilən informasiya və onun daşıyıcıları olan texniki rəqlamentlər, standartlar, sertifikatlar, qaydalar və s. bu normalar haqqında bazarın subyektlərini və əhalini məlumatlandıraraq istiqamətləndirir. Texniki tənzimləmə vasitəsilə dövlətin iqtisadi, sosial, institusional və ekoloji sahədə funksiyaların reallaşmasına nail

olunur. Bu baxımdan dövlətin iqtisadi funksiyalarının reallaşması üçün texniki tənzimləmənin məqsədlərini müəyyən etmək tələb olunur ki, onları da aşağıda sxem 2.1-dən görmək olar.

Sxem 2.1. Texniki tənzimləmənin istiqamətləri və məqsədləri.

Texniki tənzimləmə Avropanın qanuni sənədi olan «Yeni yanaşma» (1985) və Qlobal yanaşmanın (1989) vahid ümümvəropa normativ bazasına əsasən milli maraq və gerçəkliklər nəzərə alınmaqla məhsullara, sənədlərə tətbiq edilir. Texniki tənzimləməyə daxil olan elementlər təsnifləşdirilərək iki hissədə qruplaşdırılır: normallaşdırma; uyğun gəlmənin qiymətləndirilməsi. Bu qruplara daxil olan elementlər cədvəl 2.1-də verilir.

Cədvəl 2.1

Texniki tənzimləməyə daxil olan elementlər

Normallaşdırma

1. Reqlamentləşdirmə
2. Milli səviyyədə standartlaşdırma
3. Müəssisə (TMK) səviyyəsində standartlaşdırma

Uyğun gəlmənin qiymətləndirilməsi

1. Akkreditasiya
2. Sınaq
3. Mütləq sertifikatlaşdırma, bəyannamələrin tətbiqi
4. Könüllü sertifikatlaşdırma
5. Qeydiyyat
6. Qəbuletmə
7. Kateqoriyaların tətbiqi
8. İşçinin (mütəxəssisin, ifaçının) ustalığının (şəxsi iş bacarığının, məharətinin) qiymətləndirilməsi
9. Xidmətlərin ekspertizası
10. İş yerlərinin attestasiyası
11. Müsabiqələr
12. Keyfiyyətə nəzarət
13. Dövlət nəzarəti

Texniki tənzimləməyə daxil olan elementlərin hər biri özündə onların reallaşmasını təmin edən alətlərin məcmusunu əks etdirir. Eyni zamanda hər bir element obyekt və subyektə malikdir. Əsas etibarilə bu elementlər dövlət, regional və yerli səviyyədə istifadə oluna

bilər. Bu elementlərin tərkibini bir qədər genişləndirərək hər birinə ayrılıqda diqqət yetirək.

Texniki tənzimləməyə daxil olan I qrup elementlər normaların təyini, tətbiqi və yerinə yetirilməsidir ki, bura daxildir:

1. Mütləq tələblər: məhsula və prosesə;
2. Könüllü tələblər: məhsula, prosesə, işə və xidmətə.

II qrup elementlər uyğun gəlmənin təsdiqidir ki, bura da daxildir:

1. Mütləq tələblərə uyğun gəlmənin təsdiqi: məhsulun qoyulan tələblərə uyğun gəlməsinin bəyannamə ilə təsdiq edilməsi və məhsulun mütləq sertifikatlaşdırılması;
2. Könüllü tələblərə uyğun gəlmənin təsdiqi: məhsulun, prosesin, işin və xidmətin könüllü sertifikatlaşdırılması.

III qrup elementlər uyğun gəlmənin qiymətləndirilməsidir ki, bura da aid edirlər:

1. Məhsulun (təşkilatın, prosesin) uyğun gəlməsinin qiymətləndirilməsi: akkreditasiya, sınaq, qeydiyyat, qəbuletmə;
2. Xidmətlərin (işin) uyğun gəlməsinin qiymətləndirilməsi: kateqoriyaların tətbiqi, işçinin (mütəxəssisin, ifaçının) ustalığının (şəxsi iş bacarığının, məharətinin) qiymətləndirilməsi, istehlakçı ekspertizası, biznes-birliklər çərçivəsində qiymətləndirmə və s.

IV qrup elementlər dövlət nəzarətini nəzərdə tutur.

Mövzu 3. Dövlətin iqtisadi siyasətinin məqsədləri, mexanizmləri və əsas istiqamətləri

Plan:

1. İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi ilə dövlətin iqtisadi siyasətinin əlaqəsi.
2. İqtisadi siyasətin məqsədləri və onun reallaşdırılması mərhələləri.

1. İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi və dövlətin iqtisadi siyasətinin qarşılıqlı əlaqəsi müəyyən olunmuş xarici mühitdə, əlavə vəziyyətlərin, şəraitin təsiri çərçivəsində: qloballaşma və dünyada baş verən siyasi proseslərlə reallaşır (sxem 3.1.)

Bu institutların qarşılıqlı əlaqəsini təhlil edərkən, adətən dövlətin bazara göstərdiyi təsirə diqqət yetirilir. Bu onunla müəyyən olunmuşdur ki, bazarın çatışmazlıqları bir sıra geriləmələrin korrektə olunması vacibliyini yaradır və bazarın təkbaşına bunun öhdəsindən gəlməsi çox çətindir. Tənzimləmə prosesində aşağıdakı aspektlər meydana gəlir:

- Dövlət təsirin məqsədini formalaşdırır, strategiyasını işləyib hazırlayır və böyük bir qrup alternativ həllərin içərisindən optimal olanı seçir.

İqtisadi siyasətin reallaşması subyektlərinin məcmusunu: yəni hökumət (Maliyyə Nazirliyi, İqtisadiyyat Nazirliyi, Mərkəzi Bank, hökumətin yerli orqanları, hüquqi instansiyalar) və qeyri-hökumət orqanları özündə birləşdirir;

- İqtisadi siyasətin həyata keçirilməsi müəyyənəldirilmiş maliyyə (fiskal) və monetar siyasət mexanizmlərinin istifadə olunması hesabına baş verir;

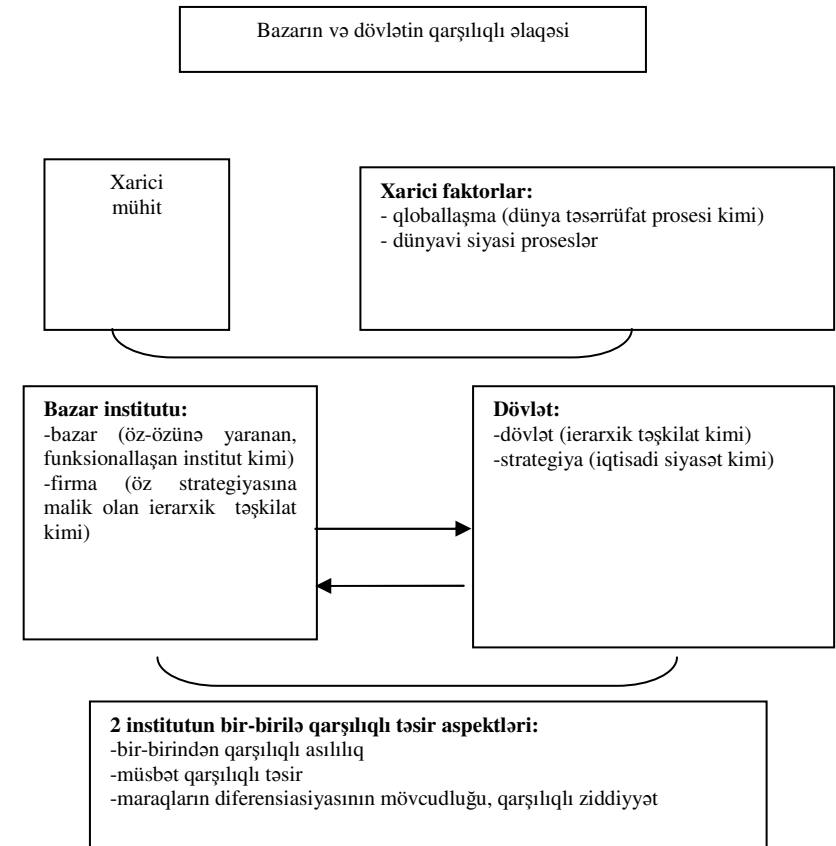
- Geniş spektrdə dövlət tədbirlərinə tələbat bir neçə istiqamət üzrə dövlət fəaliyyətinin təcrübəsinin yaradılmasına gətirib çıxartdı.

Dövlətin bazar mexanizminə təsirin ümumi parametrlərini qeyd edərkən, qarşılıqlı təsirləri əks etdirən aspektlərə müraciət edək. Birincisi, bazarın dövlətə təsiri. İqtisadçılar başlıca olaraq bu zaman

bazarın özünü-tənzimləmə aspektlərini nəzərdən keçirirlər. Lakin son 10 illikdə dövlətin iqtisadi sahəyə güclənən bazar ekspansiyası bu aspektləri yetərincə geniş şərh etməyə vadar edir.

İkincisi, bazarla dövlətin qarşılıqlı təsirin təhlili bir sıra struktur komponentlərinin nəzərə alınmasını tələb edir (məqsədlər, subyektlər, mexanizmlər, reallaşmanın yönəldilməsi). Bunlar da dövlətin bazar iqtisadiyyatına təsirin təhlili zamanı istifadə olunur.

Sxem 3.1

Ümumiləşdirilmiş şəkildə dövlət tənzimlənməsi prosesini aşağıdakı şəkildə təsvir etmək olar (sxem 3.2):

Sxem 3.2

Dövlətin bazar institutuna təsiri (dövlətin iqtisadi siyasəti)	
Dövlət	Bazar institutu
Dövlət tənzimləməsinin məqsədi (dövlətin strategiyası)	-iqtisadi inkişaf -effektiv məşğulluq -qiymətlərin stabilliyi və milli valyutanın sabitliyi -xarici iqtisadi tarazlıq
İqtisadi siyasətin reallaşması subyektləri	-dövlət institutları -qeyri-hökumət təşkilatları
Bazar institutuna təsir mexanizmləri	maliyyə (fiskal) siyasət -monetar siyasət
İqtisadi siyasətin istiqamətləndirilməsi	-antiinflasiya -əmək bazarında siyasət -konyuktura -sosial -struktur siyasətlər

Ümumən, bazarın dövlətlə qarşılıqlı əlaqə və təsirini xarakterizə edərkən, nəzərə almaq lazımdır ki, bu institut dövlət institutu ilə müqayisədə daha dəqiq struktura malikdir. O, ikili xarakter daşıyır: bir tərəfdən öz-özünə yaranma, digər tərəfdən ierarxiklik, güclü təşkilatçılıq qabiliyyətinə malikdir. Bazarın çox aspektli olması iqtisadçıları onun təsərrüfat institutuna və dövlətə müxtəlif istiqamətlərdə təsiri üçün yollar axtarmağa vadar edir. Birinci yol bazar mühitinin qeyri-mütəşəkkil əsaslarının təhlili istiqamətində reallaşır. İkinci yol firmaların, şirkətlərin təsiri yolu ilə reallaşır.

Bir çox ölkələrin (məsələn, Rusiya, İngiltərə, Almaniya, Yaponiya və s.) hüquqi normativ aktlarında dövlətin iqtisadi siyasəti hüquqi, diplomatik, sosial, iqtisadi, informasion, təhsil, təşkilati və digər dövlət hakimiyyəti orqanları və prezidenti tərəfindən həyata keçirilən tədbirlərin məcmusu kimi götürülür. Yəni bütün götürülən

bilən şablonlarda dövlətin iqtisadi siyasəti adı altında qanunvericilik əsasında dövlət idarəetmə orqanlarının həyata keçirdiyi məqsəd və ona nailolma tədbirləri verilir. Amma bu cür verilmə geniş mənalı olduğundan onun ayrı-ayrı iqtisadi siyasətlərdə konkretləşdirilməsi vacib hesab ediləndir. Digər tərəfdən siyasət adı altında çox vaxt hakimiyyətin qorunub saxlanması üzrə mübarizə də çıxış edir. Ona görə bəzən siyasətin rəşional, yəni siyasəti qərarın iqtisadi və elmi cəhətdən əsaslandırılaraq alternativlərin içərisindən ən yaxşısının seçilməsi və qeyri-rəşional olan, yəni subyektiv yanaşmaya əsaslanaraq nəyin bahasına olur, olsun hakimiyyəti saxlamaq, hakimiyyətdə olanın şəxsi keyfiyyət göstəriciləri hesab edilən mədəniyyət səviyyəsi, bilik və təcrübəsinin, bəzi hallarda ölkədəki siyasəti qüvvələrin təsiri altında formalaşması iqtisadi siyasətin həm nəzəri, həm də metodoloji əsaslarının təhlil edilməsini zəruri edir. Yəni siyasətin əsas fərqləndirici xüsusiyyəti ondan ibarət olmalıdır ki, o çox variantlı olmalı, aşkar olmaqla yanaşı onun formalaşması və reallaşmasında qəbul olunan qərarlar dövlət orqanlarının yerinə yetirəcəyi funksiyalardan həm geniş, həm də onlardan asılı olmamalı, lakin bu funksiyalarla əlaqələndirilməlidir.

Beləliklə, iqtisadi siyasət-dövlətin himayəsində olan resursların köməyi ilə iqtisadiyyatın dövlət tərəfindən idarə və tənzim olunmasında istifadə edilən tədbirlər sistemini, konsepsiyasını özündə əks etdirir.

Sxem 3.3.

DÖVLƏTİN İQTİSADI SIYASƏTİ	
	Dövlətin vəzifələri
Neoklasik	<ul style="list-style-type: none"> • Hüquqi bazanın təmini • Rəqabətin qorunması • Sosial korrektə (gəlirlərin bölüşdürülməsi sistemində)
İnstitusionalizm	<ul style="list-style-type: none"> • İctimai (kollektiv) nemətlərin yaradılması • Mənfi xarici təsirlərin neytrallaşdırılması
Ordoliberal	<ul style="list-style-type: none"> • Məqsədlərin ierarxik sisteminin işlənilməsi və onun realizasiyası

İqtisadi siyasətin məqsədləri (ordoliberalların mövqeyi)		
Məqsədlərin qarşılıqlı əlaqəsi xarakteri	Antinomiya (məqsədlərin münaqişəsi)	“İşsizlik – inflyasiya” “İqtisadi artım – ətraf mühitin mühafizəsi”
	Məqsədlərin qarşılıqlı tamamlanması	“Məşğulluğun stimullaşdırılması – iqtisadi artımın saxlanması”
	Rəqabət	“İnflyasiya – iqtisadi artım”
	Etinasızlıq	“İşsizlik - ətraf mühitin mühafizəsi” “Gəlirlərin ədalətli bölgüsü – xarici iqtisadi tarazlıq”
Münaqişəli məqsədlərin həlli yolları	<ul style="list-style-type: none"> • Alternativ mövqelərin yaxınlaşması məqsədilə cəmiyyətin məlumatlandırılması • Məqsədlərin seçimində qərar qəbul edən instansiyaların mərkəzləşdirilməsi • Müxtəlif məqsədlərin reallaşması üçün əlavə resursların ayrılması • Məqsədlərin həllində ardıcılıq təcrübəsi 	
	İqtisadi siyasətin subyektləri	
Dövlət və onun institutları	<ul style="list-style-type: none"> • Qanunverici • İcraedici • Məhkəmə 	<ul style="list-style-type: none"> • Mərkəz • Regional • Yerli
Dövləüstü subyektlər	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Birləşmiş təşkilatlar • Dövlətlərarası Şuralar, mütəmadi danışıqlar sistemi (“yeddi ölkələrin”, “səkkiz ölkələrin” görüşü) • Həmkarlar ittifaqı • Sahibkarlar ittifaqı 	

Qeyri-dövlət subyektləri	<ul style="list-style-type: none"> • Siyasi partiyalar • İctimai hərəkatlar • Təzyiq qrupu (lobbizm institutunun istifadəsi)
İqtisadi siyasətin həyata keçirilməsi dövrü (ordoliberalizm məktəbinin mövqeyi)	
<ul style="list-style-type: none"> • Məqsədlərin diaqnozu • Şəraitin proqnozlaşdırılması • Fəaliyyət proqramı haqqında qərar qəbulu • Proqramın həyata keçirilməsi 	

2. Qeyd etmək lazımdır ki, siyasətin və iqtisadiyyatın qarşılıqlı əlaqəsinin təhlilinə institusionalist (ABS) və ordoliberal (Almaniya) tərəfindən müxtəlif formada baxılır. Məsələn, amerikalı institusional məktəbin konsepsiyalarından biri özündə ictimai (ümumi) seçim nəzəriyyəsini ifadə edir. Onun mahiyyəti parlamentdə səsvermə prosesinin təhlilindən ibarətdir (iqtisadi qərara təsir forması kimi səsərin alınması). Almaniya ordoliberal məktəbinin davamçıları seçim sistemini deyil (bazar prosesi kimi), dövlət məqsədlərinin həllində siyasətin və iqtisadiyyatın qarşılıqlı əlaqəsini təhlil edir. Məsələn, işsizlik və inflyasiya arasındakı ziddiyyətin daha ətraflı təhlili göstərir ki, əhəlinin məşğulluq səviyyəsi nə qədər yüksəkdirsə, gəlirlərin məcmu səviyyəsi o qədər çox olur. Bu, öz növbəsində, məcmu tələbi artırır, bunun da nəticəsində qiymətlər qalxır. Məhsul və xidmətlərin istehsalı artır, lakin iqtisadi artım dövründə (nə zaman ki, məşğulluğun yüksəlməsi də baş verir) əməkhaqqının səviyyəsi tamamilə istehsalın artımını üstələyə bilər. Öz növbəsində, inflyasiyanın güclənməsi istehsalın konyuktur böhranını yarada bilər, bu da məşğulluğun azalmasına səbəb olur.

Bu iki alternativ məqsəddən hansını üstün tutmaq seçimini edərək dövlət səmərəlilik prinsipindən çıxış edir: ilk növbədə, o məsələni həll etmək lazımdır ki, onun yerinə yetirilməməsi ölkənin iqtisadiyyatına daha çox ziyanlıdır.

Başqa sözlə, iqtisadi siyasət modelini yaradarkən məqsədlərin nisbətindəki tarazlığı saxlamaq vacibdir. Bir qayda olaraq, bu ancaq kompromisə (razılışma) nail olmaq yolu ilə mümkündür. Müasir

İqtisadiyyatda iki aparıcı problemi (işsizlik və inflyasiya) aradan qaldırmaq hökumətin kursunun ritminin dalğavari növbələşməsi formasında baş verir. Əhəmiyyətli dərəcədə belə bir tərəddüd hakimiyyətdə olan partiyanın əvəzlənməsinin nəticəsini əks etdirir. Təcrübə göstərir ki, bir problemin həllində nailiyyət əldə edərkən, digər problemin dərinləşməsi qaçılmazdır.

Beləliklə, iqtisadi siyasətdə daxili tarazlıq məşğulluğun maksimum, inflyasiyanın isə minimum olmasına nail olmadır. Məşğulluğun səviyyəsini artırmaq üçün dövlət büdcədən vəsait ayırır, aşağı faizli kreditlər verir ki, bu inflyasiyanın artmasına səbəb olur. İnflyasiyanı azaltmaq üçün bank faizinin artırır bu da məşğulluğun zəifləməsinə gətirib çıxarır. Ona görə dövlət qısamüddətli dövrdə fiskal və monetar siyasətlərdən məqsədlər arasında kompromislər edərək istifadə edir. Xarici tarazlıq tədiyyə balansının saldosunun (idxal və ixrac arasında balansın) sıfır olmasına nail olmaqdır. Dövlət buna valyuta, pul-kredit siyasətlərinin köməyi ilə nail olur. Dövlət milli valyutanın məzənnəsini, bank faizini dəyişir və idxalın, ixracın səviyyəsinə təsir göstərir. Lakin milli istehsalçıların maraqlarının gözlənilməsi vacib şərt kimi qoyulmasa onda iqtisadi artımda, yəni milli istehsalın səviyyəsində və əmək haqqının səviyyəsi digər ölkələrə nisbətən aşağı düşməsində, o cümlədən inflyasiya ilə bağlı problemlər yarana bilər. Ona görə burada da valyuta, pul-kredit və büdcə-vergi siyasətlərini həyata keçirən zaman məqsədlər arasında kompromis gözlənilir.

İqtisadi siyasətin məqsədlərinə ekzogen (xarici təsirli amillər-dövlət borcu, xərcləri, vergi və pul kütləsi) və endogen (daxili təsirli amillər olan-məşğulluq səviyyəsi, inflyasiya, investisiya, istehlak, faiz dərəcəsi, valyuta məzənnəsi) amillər təsir edir. Bu zaman iqtisadi siyasəti işləyib hazırlayan və həyata keçirən hakimiyyət orqanlarının qərarlarını, bu və ya digər vəziyyətdə necə hərəkət etmələrini öyrənən normativ və pozitiv iqtisadi siyasətləri fərqləndirirlər.

Normativ iqtisadi siyasət dövlət orqanlarının hər hansı bir iqtisadi prosesdə necə hərəkət etmələrini öyrənir. Əsasən faktiki fəaliyyət göstərən iqtisadi sistemin təhlilini əks etdirir. Pozitiv iqtisadi siyasət real şəraitdə dövlət orqanlarının vəziyyətdən çıxış

edərək özlərini necə aparmalarını öyrənir. Bəzi hallarda iqtisadi siyasəti formalaşdıran zaman buraxılmış səhvlərin aradan qaldırılması vasitəsi kimi, yaxud hakimiyyətdə olan idarəetmə qüvvələrinin mövqelərinin dəyişməsi və ya hakimiyyətin tərkibinin dəyişməsi nəticəsində də yarana bilər. Pozitiv və normativ yanaşmaların əlaqələndirilməsi makroiqtisadi tədqiqatlar zamanı yüksək elmi abstraksiyaya baxmayaraq, dövlətin iqtisadi siyasətinin işlənməsi zamanı nəzəri əsas rolunu oynayır. Digər tərəfdən iqtisadi siyasətin formalaşması və reallaşmasının əsası olan məqsədin təyininə, onun tərkibinə daim diqqət yetirilir.

Mövzu 4. Dövlət bölməsi və dövlət mülkiyyətinin tənzimlənməsi

Plan:

1. Dövlət mülkiyyətinin və bölməsinin tənzimlənməsi.
2. Dövlət mülkiyyətinin idarəedilməsinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi və iqtisadiyyatda dövlət bölməsinin rolu.

1. İqtisadiyyatın dövlət bölməsi çoxkomponentli, çoxsəviyyəli və çoxfunksiyalı kompleks olmaqla həlli vacib olan məsələlərin məqsədlərindən, xarakterindən və maliyyələşdirilmə mənbələrindən asılı olaraq üç əsas bloka ayrılır. Birincisi, dövlət sahibkarlığı strukturlarıdır ki, onlara da dövlət müəssisələri (zavodlar, fabriklər və digər təsərrüfatlar), dövlət ticarət-kommersiya, müxtəlif pullu ödənişli xidmətlər kompleksi ilə məşğul olan idarələri və təşkilatları aiddir. İkincisi, dövlət büdcəsindən maliyyələşən elm, təhsil, səhiyyə, mədəniyyət, sosial təminat, müdafiə, mülki müdafiə, təbiətin qorunması, dövlət təhlükəsizliyi, ekoloji mühafizə və təhlükəsizliyin təminatı və s. kimi qeyri-kommersiya təşkilatları və idarələri daxildir. Üçüncüsü, qeyd edilənlərdən başqa mövcud olan dövlət subyektlərinin digər mülkiyyətləri, yəni əhalinin, digər hüquqi şəxslərin və ya bələdiyyələrin mülkiyyəti olmayan torpaqlar, təbii ehtiyatlar, həmçinin dövlətin rəsmi

mülkiyyətinin tərkib hissələrinə aid olan başqa vəsaitlər aid edilir.

Beləliklə, iqtisadiyyatın dövlət setoru qarışıq iqtisadiyyatın vacib hissəsi olmaqla, özündə dövlət təşkilatlar və idarələr kompleksini, dövlət müəssisələrini, maliyyə, qızıl-valyuta, maddi-təbii ehtiyatlar, infrastruktur, sosial-mədəni və digər dövlət əmlakı obyektlərini, dövlət və onun subyektlərinin mülkiyyəti formalarını cəmləşdirir.

Dövlət bölməsi iqtisadiyyatda bir sıra vacib funksiyaları yerinə yetirir ki, onlara da cəmiyyətin təsərrüfatçılıqla bağlı həyat tərzini təmin edən iqtisadi potensialının formalaşmasını, müvafiq iqtisadi vasitə və alətlərdən istifadə edərək iqtisadiyyat tənzimlənməsi mexanizmini, məsələn, dövlət investiyalarını, dövlət sifarişlərinin satınalmalarını, infrastruktur müəssisələrinin rekonstruksiyasını, disproporsiyaların ləğvi ilə əlaqədar qərarların qəbul edilməsi və s. həyata keçirmək, eləcə də fəaliyyət göstərən müəssisələrin rekonstruksiyası, istehsalatın ayrı-ayrı növləri və inkişaf etməkdə olan sahələri üzrə yeni müəssisələrin tikintisini aparmaq və istismara verməklə iqtisadiyyatın rəşadətli strukturunu formalaşdırır. Dövlət öz müəssisələrində mövcud iş yerlərini qorumaq yolu ilə və müəssisələr açmaqla yeni iş yerlərini yaratmaqla əhalinin məşğulluq səviyyəsini saxlamağa və artırmağa çalışır. Nəhayət, dövlət pul vəsaitini yığır və yenidən bölüşdürür, ictimai nemətlərin istehsalını, elmin inkişafını, kadrların hazırlığını və yenidən hazırlığını təşkil etmək, dövlət müəssisələri və təşkilatlarının köməyi ilə xarici iqtisadi fəaliyyəti intensivləşdirmək və iqtisadi təhlükəsizliyi təmin etmək kimi funksiyaları yerinə yetirir.

İqtisadiyyatın dövlət bölməsinin rolu konkret göstəricilərlə xarakterizə olunur. Həmin göstəricilərə dövlət əmlakının və onun ümumi dəyərdə payının (%-lərlə) və ya ölkənin konkret əmlak növündə miqdarının səviyyəsi (natural ölçülərdə), müəssisələrin, təsərrüfatların və digər sahibkarlıq strukturlarının sayı (o cümlədən, dövlət bölməsində qarışıq mülkiyyətli müəssisələr və təşkilatlar daxil olmaqla) və onların ölkədəki müəssisələrin

ümumi sayında xüsusi çəkisi, işçilərin ümumi sayı və onlardan dövlət bölməsində çalışanların sayı (faizlə) aiddir.

Dövlət mülkiyyətinin idarə olunması bütün sənaye cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrin iqtisadiyyatının dövlət tənzimlənməsinin mühüm vasitəsinə təşkil edir. Bu və ya digər dərəcədə məhz dövlət mülkiyyəti hüququndan ölkə iqtisadiyyatına birbaşa və dolaylı təsir vasitəsi kimi istifadə edilir.

Dövlət mülkiyyətinin praktiki idarəedilməsinin bu gün ən aktual məsələsi dövlət mülkiyyətinin tərkib və strukturunun dəqiqləşdirilməsi, onun fəaliyyət göstərməsinin məqsəd, vəzifə və prinsiplərinin formalaşması, idarəedilməsinin səmərəliliyinin meyarlarının təyin edilməsidir ki, onlar da, öz növbəsində, konkret iqtisadi vəzifənin – dövlət mülkiyyətinin ayrı-ayrı obyektlərinin qiymətləndirilməsi və onların struktur inkişafının səmərəli istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsində metodiki yanaşmanın əsaslandırılmasını və axtarışını tələb edir.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına əsasən xüsusi, dövlət, bələdiyyə növləri tanınır və müdafiə olunur.

Bununla yanaşı, mülkiyyətə münasibətdə həyata keçirilən yenidənqurma işləri heç də onların idarəedilməsində zəruri normativ-hüquqi qaydaların gözlənilməsi hüququnu dövlət orqanlarının üzərindən tamamilə götürmür.

Əvvəla, mülkiyyət obyektlərinin bir hissəsi dövlətə təhkim olunaraq dövlət mülkiyyəti anlayışının məzmununu formalaşdırır və ümumdövlət məqsədlərinə nail olmaya yönəldilmiş idarəetmə təsirlərinə ehtiyac meydana çıxır.

İkincisi, dövlət konkret obyektlərin mülkiyyət formasını dəyişdirmək üzrə hakimiyyət səlahiyyətlərinə malikdir. Burada əsas istiqamət özəlləşdirmənin ikinci mərhələləsinin həyata keçirilməsi prosesində dövlət mülkiyyətinin bir hissəsinin ödənişli əsasda xüsusi mülkiyyətə çevirmədir.

Üçüncüsü, istənilən mülkiyyət forması obyektlərə münasibətdə dövlətin üzərinə bir sıra öhdəliklər düşür ki, bu da mülkiyyət hüququnun qeydiyyatı, müdafiəsi, müxtəlif mülkiyyətçilər arasında qarşılıqlı münasibətlərin hüquqi təminatı və s.-dir.

Dördüncüsü, mülkiyyətdən istifadəsinin effektivliyi onların fəaliyyət göstərdiyi iqtisadi mühitdən çox asılı olur. Ona görə də dövlət dolaylı yollarla bütün mülkiyyət növlərinin idarə edilməsində bazar mexanizmləri, maliyyə, valyuta, kredit, gömrük tənzimlənməsi, fiskal siyasət, inhisarlara nəzarət vasitəsilə və s.-yə bu və ya digər dərəcədə müdaxilə edə bilər.

Dövlət mülkiyyətini funksional təyinatına və əhəmiyyət dərəcəsinə görə aşağıdakı üç qrupa bölmək lazımdır:

Birinci qrupa ümumdövlət vəzifələrini yerinə yetirmək üçün qanunla müəyyənləşdirilən obyektlər daxil olur ki, onlara da aşağıdakılar aid edilir:

- müdafiə və təhlükəsizliyin təminatı;
- dövlət sərhədlərinin, hava, su və ərazilərin qorunması;
- xarici siyasətin həyata keçirilməsi və beynəlxalq münasibətlərin saxlanması;
- Mərkəzi Bank da daxil olmaqla dövlət iqtisadi xidmət orqanlarının idarəedilməsi;
- dövlət hakimiyyət orqanlarının (qanunverici, icraedici, məhkəmə) fəaliyyət göstərməsi;
- fundamental elmi-tədqiqatların aparılması;
- təbiətdən istifadə və ətraf mühitin mühafizəsinə nəzarət;
- tarix və mədəniyyət abidələrinin qorunması;
- dövlət ehtiyat və rezervlərinin saxlanması;
- iri nəqliyyat maqistrallarının istismarı və onlara xidmət.

Bu qrupa təbii resurların böyük hissəsi - yerin təki, meşə fondu, su resursları, hava məkanı da daxil edilməlidir.

Bu qrupa dövlət mülkiyyətinin istisna hüququ tətbiq edilməlidir ki, bu da daima dəyişən siyasi fəziyyətə uyğun formalaşan və səmərəlilik meyarları üzrə optimallaşdırılan bütün mümkün idarə etmə metodları birbaşa və operativ tətbiq etməyə imkan verməlidir.

İkinci qrupa ölkənin aparıcı iqtisadi potensialının inkişafını və saxlanmasını təmin edən obyektlər daxil olur ki, onlara da aşağıdakı müəssisələr aid edilir:

- neft və qaz hasilatı və emalı;

- boru-kəmərlər nəqliyyatı;
- elektroenergetika və s.

Üçüncü qrup obyektlərə dövlətin mərkəzi sosial-iqtisadi siyasəti və əhalinin sosial müdafiəsini həyata keçirmək üzrə funksiyaları tətbiq etməyə imkan verən obyektlər daxildir ki, onların sırasına da aid edilir: səhiyyə təşkilatı və idarələri; ali və orta xüsusi təhsil müəssisələri; ümumtəhsil məktəbləri; mədəniyyət və incəsənət idarələri; sosial sığorta və sosial təminat dövlət orqanları; sosial müdafiə idarələri.

Bu qrupun obyektlərinin əksəriyyətinə dövlət mülkiyyətinin tam hüququ ayrı-ayrı ölkələrdə fərqli tətbiq edilir. Bununla yanaşı, belə obyektlərin idarəedilməsinin məqsəd və metodları onların fəaliyyətinin qeyri-kommersiya xarakterli olmasını nəzərə almalı və dövlət vəsaitlərinin rasionallaşdırılmasına istiqamətlənməlidir.

Beləliklə, yuxarıda qeyd olunan qruplarda dövlət mülkiyyəti obyektlərinin detallandırılmış təsnifləşdirilməsini aparmaq lazımdır.

Dövlət mülkiyyəti aşağıdakı qaydada təsnifatlaşdırıla bilər:

1. Dövlət mülkiyyətinin növünə görə;
2. Sahə xüsusiyyətinə görə;
3. Likvidlik dərəcəsinə görə;
4. Dövlət hissəsinin ölçüsünə görə (səhmlərin sayına əsasən);
5. Mülkiyyətin rolunun artırılması dövlət hissəsinin dərəcəsinə görə (səhmlərin dövlət paketinə əsasən);
6. Sənayeləşmə dərəcəsinə görə;
7. İstehsal edilən məhsul bazarında iştirak dərəcəsinə görə və s.

Digər mülkiyyətçilərdən fərqli olaraq dövlət öz mülkiyyətində olan obyektlərin idarəedilməsini intuitiv olaraq, səhv və sınaq metodlarına əsasən həyata keçirə bilməz. Çünki dövlətin rolu, onun mülkiyyətinin idarəedilməsi bir sıra vacib səbəblərlə bağlıdır.

Əvvəla, dövlət mülkiyyətinin idarəedilməsi prosesinin nəticələri həyat səviyyəsi, sosial müdafiəlilik, sağlamlığın vəziyyəti, intellektual inkişaf, təhlükəsizlik və digər ümumi qəbul edilmiş insani dəyərləri müəyyənləşdirir.

İkincisi, dövlət mülkiyyəti ölkə ərazisində və onun hüdudlarından kənarında yerləşən bir çox obyektləri əhatə edir. Müstəsna

dövlət mülkiyyəti kimi hava, yayım, torpaq, su, meşə sahələrinin məcmusu, o cümlədən obyektlər dövlət mülkiyyətinin bir hissəsi kimi qəbul edilən yerin təkinə aid obyektlər çıxış edir.

Üçüncüsü, dövlət mülkiyyəti obyektləri təşkilati və hüquqi müxtəlifliyi ilə fərqləndirilir ki, onlar xalq təsərrüfatının geniş sahələr spektrini əhatə edir və müxtəlif istiqamətlərdə istifadə üçün nəzərdə tutulur.

Dördüncüsü, mülkiyyət obyektlərinə dövlət hüququnun reallaşdırılması dövlət institutları olan ölkə Prezidenti, ölkə Parlamenti də daxil olmaqla qanunverici orqanlar, sahə və funksional nazirliklərdə daxil olan icra orqanları, konstitusiya, ali məhkəmələrə daxil olan məhkəmə qurumları vasitəsilə nail olunur.

Dövlət mülkiyyətinin idarəedilməsi metodları müxtəlif olduğuna görə onların təsnifləşdirilməsi, fikrimizcə, idarəetmə obyektinin xüsusiyyətini nəzərə almalıdır və aşağıdakı qaydada reallaşdırılmalıdır:

- inzibati metodlar;
- iqtisadi metodlar;
- qanunverici və normativ – hüquqi metodlar;
- təşkilati metodlar;
- texniki-normativ metodlar.

Bu zaman idarəetmə metodları idarəetmə subyektlərinin tədbiqetmə səviyyəsinə görə bölünməlidir:

- dövlət səviyyəli;
- regional və ya sahə səviyyəli;
- bələdiyyə, ya ayrı-ayrı müəssisə və birliklər səviyyəsində.

İstənilən səviyyədə icra orqanları yalnız onların mülkiyyətinə verilən əmlakın idarəedilməsini həyata keçirə bilər. İdarəetmənin hər bir səviyyəsi aşağıdakı qaydada xarakterizə edilə bilər:

a) dövlət (makrosəviyyə): Prezident, Parlament, Hakimiyyət daxil olan dövlət orqanlarının, sistemin subyektlərinin - dövlət mülkiyyətinin sahiblərinin, nazirlik, idarə, xarici təşkilat və fondların qarşılıqlı fəaliyyət səviyyəsi;

b) regional və sahə səviyyəsi (mezosəviyyə): nazirlik və komitə daxili sistemin elementlərinin qarşılıqlı fəaliyyət səviyyəsi;

c) bələdiyyə və ya ayrı-ayrı müəssisə və birliklər səviyyəsi (mikrosəviyyə): nazirliyin struktur bölmələrinin ərazi orqanları və idarəetmə sisteminin obyektləri ilə, həmçinin bölmələrin öz aralarında qarşılıqlı fəaliyyətinin səviyyəsi.

Ümumilikdə dövlət mülkiyyətinin növlərinin və onun obyektlərinin idarəetmə metodlarının belə təsnifatlaşdırılması müxtəlif tip mülkiyyətin konkret idarəedilməsi metodikasının göstərilməsinə xidmət edir. Fikrimizcə, onlardan əsasları bunlardır:

- dövlət unitar müəssisələri;
- dövlət mülkiyyətində olan səhm paketi;
- dövlət daşınmaz əmlakı.

Bütün növ dövlət mülkiyyətinin idarəedilməsi prosesi, zənnimizcə, ümumi idarəetmə tsikli çərçivəsində qurulacaq, lakin idarəedilən obyektlərin xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq bu tsikl dövlət mülkiyyətinin bu və ya digər obyektin fəaliyyətinin səmərəliliyinin artırılması üçün transformasiya oluna bilər.

Dövlət mülkiyyətinin müvəffəqiyyətli idarəedilməsinin zəruri şərti kimi idarəetmə obyektinin və yaxud texnologiyasının prosesinin mahiyyətini dərk etmək, konkret vəziyyətin xüsusiyyətlərini və inkişaf səbəblərini bilmək lazımdır.

Dövlət mülkiyyətinin idarə edilməsi funksiyası bir neçə aspektə malikdir. Bir tərəfdən, dövlət hakimiyyətin yeganə subyekti kimi çıxış edir və təsərrüfat qanunvericiliyinin normaları təyin edir. İqtisadiyyatın idarəedilməsi funksiyasının bu hissəsi normativ kimi təyin edilir.

Digər tərəfdən, dövlət bazarın subyektlərindən biri olur və normativ idarəetmənin nəticəsində yaradılan qayda və normalara tabe olaraq iqtisadiyyatın kommertiya bölməsində fəaliyyət göstərən mülkiyyət obyektlərinin sahibi kimi çıxış edir. Dövlətin idarəetmə funksiyasının bu hissəsi məhsuldarlıq baxımından təyin olunur.

İdarəetmənin normativ funksiyasına institusional obyektlərin, yəni dövlət idarəetmə orqanlarının (o cümlədən, funksional

nazirliklərin), təşkilat və qeyri-kommersiya fondlarının formalaşması yolu ilə nail olunur.

Dövlət mülkiyyətinin obyektlərinin məhsuldarlıq baxımından idarəedilməsi onların struktur inkişafına istiqamətlənməlidir ki, bu da innovasion fəallığın artırılması və uyğun rəqabət strukturların formalaşması hesabına rəqabətqabiliyyətlilik potensialının yüksəldilməsidir.

Bu baxımdan, nəticəyə görə dövlət mülkiyyətinin idarəedilməsi vəzifələrinin konkretləşdirilməsi aparılmalıdır. Bu vəzifələr tərkibinə görə milli təsərrüfatın inkişafının strateji və taktiki məqsədlərinə nail olmaya istiqamətlənməlidir. Strateji məqsədlər qismində aşağıdakılar çıxış edə bilər: milli sərvətin artırılması; əhalinin rifahının yüksəldirilməsi; məşğulluğun artırılması; inflyasiyanın templərinin azaldılması; tədiyyə balansının optimallaşdırılması.

Bu məqsədlərə çatmanın taktikası aşağıdakı mexanizmlərdən istifadəni vacib edir: tələb və təklifin nisbətinin tənzimlənməsi; məşğulluq və istehsalın tarazlaşdırılması; yenidən maliyyələşdirmə dərəcəsinin səviyyəsinin tənzimlənməsi; pul dövriyyəsinin tənzimlənməsi; dövlət büdcəsinin kəsirinin (defisitinin) azaldılması. İqtisadi inkişafın vacib vəzifələrinin seçilməsi isə müasir mərhələdə iqtisadiyyatın cari vəziyyətinin xüsusiyyətləri ilə müəyyənləşdirilir. Mənfəətin və ödəmələrin bir hissəsi şəklində dövlətin mülkiyyətçi kimi pul gəlirləri büdcənin gəlir hissəsinə daxil olur; əmlakın dəyərinin artması formasında çıxış edən gəlirin digər hissəsi dövlətin əmlakının qiymətinin artımına dövlət büdcəsindən investisiyalar cəlb etmədən mümkün olur.

Yuxarıda qeyd edilənlərə əsasən dövlət mülkiyyətinin idarəedilməsinin səmərəliliyi meyarlarına diqqət yetirək.

2. Dövlət mülkiyyətinin idarəedilməsinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi və iqtisadiyyatda dövlət bölməsinin rolu

1. İdarəetmədən əldə olunan mənfəətin artırılmasına əsaslanan maliyyə axınlarının (cash flow) idarəedilməsi konsepsiyası;

2. Dövlət mülkiyyətinin dəyərinin məcmu artırılmasına əsaslanan portfel mülkiyyət konsepsiyası.

Bu konsepsiyaları qısa şəkildə şərh edək.

Birinci konsepsiya maliyyə axınlarının modelinin qurulmasına əsaslanır və dövlət mülkiyyətinin idarəedilməsindən mənfəət aşağıdakı kimi hesablanır:

$$M = G_{dm} - X_{dm} \quad (4)$$

Burada, G_{dm} - dövlət mülkiyyətinin idarəedilməsindən əldə olunan gəlirlər; X_{dm} - dövlət mülkiyyətinin idarəedilməsinə sərf edilən xərclər.

Gəlirlərin tərkibinə daxildir:

- dövlət mülkiyyətinin satılmasından əldə olunan gəlirlər (özəlləşdirmədən);
- səhmlərin dövlət paketinin idarəedilməsindən əldə olunan gəlirlər (dividendlər);
- dövlət müəssisələrinin idarəedilməsindən əldə olunan gəlirlər və s.

Dövlət mülkiyyətinin məcmu dəyərindən asılı olmayan daimi xərclərə aiddir:

- dövlət aparatının (Dövlət Əmlak Komitəsinin və s.) saxlanmasına xərclər;
- dövlət müəssisələrinin saxlanmasına xərclər və s.

Dəyişən xərclərə aiddir:

- tenderlərin keçirilməsinə çəkilən xərclər;
- dövlət unitar müəssisələrin əsas nizamnamə fəaliyyətinin həyata keçirilməsi üçün tələb olunan cari əməliyyat xərcləri;
- dövlət mülkiyyət hissəsi olan müəssisələrdə cari əməliyyat xərcləri və s.

Dövlət mülkiyyətinin (DM) idarə edilməsinin səmərəliliyinin xərc göstəricisi belə hesablanır:

$$S_x = k * (G_{dm} - X_{dm}) / X_{dm} \quad (5)$$

Burada, k - dövlət mülkiyyəti obyektlərinin vergiqoymalarını nəzərə alan əmsəlidir.

DM idarəedilməsinin səmərəliliyinin resurs göstəricisi belə hesablanır:

$$S_r = k * (G_{dm} - X_{dm}) / D_{dm} \quad (6)$$

Burada, D_{dm} - DM obyektlərinin məcmu dəyəridir.

DM idarədilməsinin səmərəliliyinin artırılmasının əsas şərti $S_x(S_r)$ göstəricisinin maksimallaşdırılmasıdır, yəni verilən xərclər əsasında gəlirlərin maksimallaşdırılması və yaxud da verilən gəlirlər əsasında xərclərin minimallaşdırılmasıdır.

İkinci konsepsiya DM elementlərinin inteqral məcmusuna portfel mülkiyyət (mülkiyyət portfellərinin məcmusu - MP) kimi baxılmaya əsaslanır.

Bu konsepsiyanın əsas prinsipi MP məcmu dəyərinin artırılması prinsipidir ki, bu da MP elementlərinin bazar dəyərlərinin məbləğindən ibarətdir.

Deməli, mülkiyyət portfelinin cari bazar səmərəliliyi (Scp):

$$S_{cp} = D_{dmcp} / D_{dmbp} \quad (7)$$

Burada, D_{dmcp} - DM cari portfel dəyəri; D_{dmbp} - DM ilkin portfel dəyəri.

Verilən meyarlarda dövlət paketinə olan dividendlər adətən hesablanmır. Belə ki, onlar PM elementlərinin bazar (cari) dəyərinə tədricən təsir göstərir.

DM idarədilməsinin səmərəliliyinin artırılmasının əsas şərti Scp göstəricisinin maksimallaşdırılmasıdır.

Praktikada çox vaxt DM idarədilməsinin səmərəliliyinin inteqral göstəricisindən istifadə olunur:

$$Sip = a_1 * S_x(S_r) + a_2 * Scp \quad (8)$$

Burada, a_1 - DM idarədilməsinin ümumi səmərəliliyinə xərc və yaxud resurs səmərəliliyinin təsirini təyin etmək üçün çəki əmsəlidir; a_2 - DM idarədilməsinin ümumi səmərəliliyinə cari və yaxud portfel səmərəliliyinin təsirini təyin etmək üçün çəki əmsəlidir.

Bu zaman meyarların hesablanmış məbləğinin əvəzinə onların hasilini istifadə etmək olar.

İqtisadiyyatda dövlət bölməsinin rolu və həcmnin ölçülməsi üçün bir çox göstəricilərdən istifadə olunur.

Bunlardan ən geniş yayılanı ÜDM-da dövlət xərclərinin çəki-sidir. Bu göstəricinin çatışmayan cəhəti ondan ibarətdir ki, bu göstərici resursların yenidən bölgüsü prosesini əks etdirən transfertləri özündə ehtiva edir, halbuki dövlət bölməsinə real resursların cəlb

edilməsinin həqiqi miqyasını dövlət müəssisə və təşkilatları tərəfindən istehlak edilən resursların həcmi xarakterizə edən başqa göstəricidən, yəni ÜDM-da dövlət istehsalının əsas göstəricisi kimi tamliqlə istifadə edilməlidir. Bu göstərici milli hesablar sisteminin göstəricisi olmaqla dövlətin əsas funksiyalarından biri olan ictimai sərvətlərin istehsalının təmin edilməsi üçün tələb olunan xərcləri əks etdirir, lakin onun hesablanması da bir sıra statistik çətinliklər mövcuddur ki, bu da ictimai sərvətlərin dəqiq bazar qiymətinin olmaması və onların istehsal xərclərinin iqtisadi səmərəliliyi qiyməti kimi verilməsindən, dövlət bölməsinin həqiqi sərhədlərinin dəqiq təyin edilməsində problemlərin olmasından irəli gəlir.

Mövzu 5. Makroiqtisadi proqnozlaşdırma, planlaşdırma və proqramlaşdırma

Plan:

1. Makroiqtisadi proqnozlaşdırma, prinsipləri, proqnozların növləri və onların tətbiq sahələri.
2. Planlaşdırma iqtisadi siyasətin əsaslandırılması metodu kimi. İndikativ planlaşdırma, onun xüsusiyyətləri.
3. Proqram – məqsədli yanaşmanın iqtisadiyyatın tənzimlənməsinin metodu kimi.

I. Proqnozlaşdırma iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi sisteminin əsas hissələrindən biri olmaqla ölkədə mövcud olan əsas problemlərin və iqtisadi inkişafın istiqamətlərini müəyyənləşdirilməsi vasitəsidir. Proqnozların nəticələri dövlət orqanları tərəfindən ölkənin sosial iqtisadi siyasətinin işlənilməsi və əsaslandırılması üçün istifadə edilir. İqtisadi proqnozların işlənilməsi təkcə dövlətin deyil, onun ayrı-ayrı subyektlərinin də idarədilməsi prosesində vacib bir sənəddir. Dövlət səviyyəsində həyata keçirilən proqnozların əsas prinsiplərinə aşağıdakıları aid etmək olar:

1) Variantlılıq: yəni proqnozlar bir neçə variantda hazırlanır, bu da konkret şəraitdən asılı olaraq uyğun gələn variantın tətbiq

edilməsinə gətirib çıxarır ki, bu da qarşıya qoyulan məqsəddən asılı olaraq nəticənin düzgünlüyünə imkan yaradır.

2) Yoxlanılma: bu zaman proqnozların dəqiq olması qəbul ediləcək qərarların düzgünlüyünün əsaslandırılmasının əsas amilidir. Ona görə də daim verilən proqnozların dəqiqliyi yoxlanılmalıdır.

3) Gəlirlilik: proqnoza çəkilən xərc onun reallaşdırılmasından əldə ediləcək səmərədən az olmalıdır. Əks təqdirdə proqnozların aparılması mənasız olar.

4) Daimilik: proqnozlar vaxtaşırı deyil daim həyata keçirilir və yeni məlumatların daxil olması ilə onlarda düzəlişlər aparılır.

5) Sistemlilik: müxtəlif səviyyələrdə həyata keçirilən proqnozlar bir-biri ilə əlaqəli olduğundan bu xüsusiyyət daim nəzərə alınmalıdır, proqnozların göstəriciləri arasında uyğunluq və əlaqə olmalıdır.

Proqnozlar əsas parametrlərinə aşağıdakıları aid edirlər: Proqnozların dəqiqliyi, əgər səhv aşkar edilərsə səhvin mənbəyi, proqnozun əsaslandırılması, proqnozun vaxt müddəti, proqnozun əhatə dairəsi. Bütün bu parametrlər proqnoz işlənilib hazırlanmamışdan əvvəl müəyyən edilir. Proqnozlaşdırma zamanı aşağıdakı mərhələlərə əməl olunur:

1. Proqnozdan əvvəl obyektin seçilməsi və istiqamətin müəyyən edilməsi.
2. Proqnoz üçün qoyulan məsələnin işlənilib hazırlanması.
3. Proqnoz retrospeksiyası (obyektin inkişaf tarixini tədqiq etmək və sistemli yanaşmanı müəyyənləşdirmək).
4. Proqnoz diaqnozu (inkişaf istiqamətini müəyyən etməklə gələcək inkişaf tendensiyasını görmək).
5. Proqnoz konsepsiyası: proqnoz diaqnozu əsasında və onun nəticələrinə görə proqnozu işləyib hazırlamaq.
6. Proqnozun yoxlanılması.
7. Lazım gəldikdə korrektə (düzəliş) edilməsi.

Ümumiyyətlə iqtisadi və sosial inkişafı proqnozlaşdırmaq üçün 150-dən artıq proqnoz metodu məlumdur. Lakin iqtisadiyyatda onların təqribən 20-dən çoxundan istifadə olunur. Metodları araşdırmışdan əvvəl proqnozu növlərə ayırırlar. Proqnozlar təsnifat

xarakterinə görə aşağıdakı qruplara bölünür ki, bu qrupların hər birində, öz növbəsində, yarımqruplara bölünür:

I qrupa daxil olan proqnozlar tərkibinə görə aşağıdakı növlərə bölünür:

1. Axtarış: bu, proqnozlaşdırılan obyektin gələcəkdəki mümkün vəziyyətini xarakterizə edən proqnozdur.
2. Normativ: bu, proqnozlaşdırılan obyektin hər hansı bir vəziyyətə çatması üçün lazım olan yolları və vaxtı xarakterizə edən proqnozdur.
3. Kompleks: bu proqnoz həm axtarış, həm də normativ proqnozun elementlərini özündə əks etdirir.

II qrup proqnozlara, özündə əks etdirdiyi xüsusiyyətlərin xarakterindən asılı olaraq aşağıdakı proqnozlar aid edilir:

1. Kəmiyyət: bu zaman proqnoz kəmiyyət göstəricilərinə əsaslanır.
2. Keyfiyyət: bu zaman proqnoz keyfiyyət göstəriciləri əsasında qurulur.
3. Sistemli: proqnoz obyekt haqqında sistemli təsəvvür yaradır.

III qrupa göstərilən nəticələrin diskretliyindən asılı olaraq aşağıdakı proqnozlara aid edilir:

1. İnterval: bu zaman proqnozun nəticələri müəyyən vaxt və s. intervalında əks olunur.
2. Nöqtəvi: bu zaman proqnozun nəticəsi vahid göstərici üzərində qurulur.

IV qrupa vaxt müddətindən asılı olaraq aşağıdakı proqnozlar daxil edirlər.

1. Operativ: proqnoz bir ay müddətində müəyyən edilir.
2. Qısamüddətli: proqnoz bir aydan bir ilə qədər təyin olunur.
3. Ortamüddətli: proqnoz 1 ildən 5 ilədək vaxta şamil edilir.
4. Uzunmüddətli: proqnoz 5 ildən 15 ilə qədərki dövrü əhatə edir.
5. Daha uzunmüddətli: proqnoz 15 ildən yuxarı dövrü əhatə edir.

V qrupa proqnozlaşdırılan xüsusiyyətlərin sayından asılı olaraq aşağıdakı proqnozları daxil edirlər:

1) Birölçülü proqnozlar: bir kəmiyyət və yaxud keyfiyyət göstəricisi üzərində qurulur.

2) Çoxölçülü proqnoz: bir və yaxud bir neçə kəmiyyət və keyfiyyət göstəriciləri üzərində qurulur.

VI qrupa əhatə dairəsinə görə aşağıdakı proqnozları daxil edirlər:

1. Lokal: hər hansı bir dövlət daxilində regionun bir hissəsi.
2. Regional: verilən dövlətin hər hansı bir regionunu.
3. Regionlararası.
4. Dövlət.
5. Dövlətlərarası.
6. Qlobal.

VII qrupa xalq təsərrüfatının quruluşuna görə aşağıdakı proqnozları daxil edirlər:

1. Sahəvi.
2. Sahələrarası.
3. Ərazi istehsal təyinatına görə.

Bazar iqtisadiyyatında proqnozların sayı, göründüyü kimi həddən artıq çoxdur, lakin onlardan 20-si geniş tətbiq olunur. Bütün proqnozlar 3 metodlar qrupunda cəmlənir:

I qrup: bu riyazi üsullarla hesablanan proqnozlardır (faktografik).

II qrup: mütəxəssis rəyi əsasında təyin edilən proqnozlar (Ekspert metodu).

III qrup: proqnozların dəqiqliyini yoxlayan metodlar (yoxlama metodları).

1) Faktografik metoda məxsus olan proqnozlar faktiki informasiyaya əsaslanır. Onlar sosail iqtisadi proqnozların riyazi hesablamalar əsasında həyata keçirilməsinə xidmət edir. Bu qrupda aşağıdakı metodları misal göstərmək olar: tarixi analogiya, riyazi analogiya, avtoregressiya, arqumentlərin qrup şəklində nəzərə alınması, interpolasiya və s.

2) Ekspert metodlarına aid olan metodlar sırf ekspert- mütəxəssis məlumatının üzərində qurulur və bu metodlar riyazi hesablamalar mümkün olmadıqda tətbiq edilir. Bunlara misal olaraq

aşağıdakıları göstərmək olar: Delfi metodu, fərdi ekspert qiymətləndirilməsi metodu, ekspert komissiyası metodu, məhkəmə metodu, intervyu metodu və s.

3) Yoxlama metodları çox vaxt proqnozların dəqiqliyini müəyyən edərək tətbiq edilir və bu metodlar həm riyazi, həm də ekspert məlumatları əsasında təyin edilə bilər.

Makroiqtisadi səviyyədə proqnozlaşdırılan obyektin gələcək vəziyyətini müəyyən etmək üçün makroiqtisadi ssenarilərdən istifadə olunur. Ssenarilər proqnozlaşdırmaların bütün mərhələlərində istifadə edilir və işlənilir hazırlanır. Bazar iqtisadiyyatında onlardan uzunmüddətli perspektivə və ölkənin istehsal potensialını müəyyən etmək üçün istifadə olunur. Bu zaman aşağıdakı 2 əsas metodlara üstünlük verilir:

1)İstehsalın həcmi istehsal amilləri ilə əlaqələndirilən istehsal funksiyaları metodları.

2)Biramilli modellər.

İstehsal funksiyalarına aşağıdakıları aid edirlər:

1)Kobb-Duqlas istehsal funksiyası modeli: bu model ən sadə model olmaqla məhsul buraxılışının həcmi istehsal amillərinin ehtiyatları ilə əlaqəsini və onların istifadəsinin səmərəliliyini əks etdirir. Bu funksiya aşağıdakı kimi ifadə olunur:

$$Y = A \times K^{\mu} \times L^{1-\mu} \quad (1)$$

Burada: Y - buraxılan məhsulun həcmi;

K – kapital;

L - əmək ehtiyatlarını;

A - əmsal olmaqla istehsalın miqyasının məhsul buraxılışına təsirini əks etdirir.

μ və $1-\mu$ - isə uyğun olaraq məhsuldarlığın həddini göstərir.

Artım tempi zamanı bu düstur aşağıdakı formanı alır:

$$y = k \times \mu + l \times (1-\mu) \quad (2)$$

Burada, y – məhsul buraxılışının həcmi orta illik artım tempini;

k – kapitalın orta illik artımını əks etdirir;

μ - istehsalın həcmi kapitala görə elastiklik əmsalıdır;

l - əməyə görə artım tempini əks etdirir.

1- μ - əməyə görə istehsalın həcmnin elastikliyi əmsəlidir.

Bu funksiyanın çatışmayan cəhəti odur ki, o, istehsal amillərinin səmərəliliyini vahidə bərabər götürür, yəni istehsalın artımını əmək və kapitalın artımı ilə ciddi əlaqələndirir, elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətlərinin təsərinə nəzərə almır. Ona görə də bu funksiya digər alimlər tərəfindən təkmilləşdirilmişdir.

2) Tinbergenin istehsal funksiyası. Tinbergen yuxarıda göstərilən asılılığı aradan qaldıraraq aşağıdakı düsturu irəli sürmüşdür:

$$Y = A \times K^{\alpha} \times L^{\beta} \quad (3)$$

Əgər α və β -nin cəmi vahidə bərabər olarsa, onda funksiya Kobb-Duqlas funksiyanın formasını qəbul edir. Əgər $\alpha + \beta$ vahiddən böyük olarsa bu iqtisadi proqresi (inkışafı) əks etdirir və məhsul buraxılışının həcmi istehsal amillərinin istehsalını üstələyir. Əgər $\alpha + \beta$ vahiddən kiçik olarsa, bu iqtisadi geriləməni əks etdirir və istehsalın nəticələri istehsal amillərinin istehsalından aşağı olur.

Artım tempi zamanı, yəni göstəricilərin maksimal həddi olduqda bu formula aşağıdakı şəkli alır:

$$y = k \times \alpha + 1 \times \beta \quad (4)$$

α - kapitala görə istehsalın həcmnin elastikliyi əmsəlidir,

β - əməyə görə istehsalın həcmnin elastikliyi əmsəlidir.

3) Solounun istehsal funksiyası. Solou Kobb-Duqlas istehsal funksiyasını elmi-texniki tərəqqinin təsiri altında dəyişməsinə əks etdirmişdir. Bu zaman funksiya aşağıdakı şəkllə düşmüşdür:

$$Y = A \times K^{\mu} \times L^{1-\mu} \times e^{\lambda} \quad (5)$$

Burada, e natural loqarifmadır, λ isə elmi-texniki tərəqqi hesabına məhsulun məcmu buraxılışının artım tempini əks etdirir. Artım tempi zamanı formula aşağıdakı şəkli alır.

$$y = k \mu + 1 (1-\mu) + \lambda \quad (6)$$

4) Ançişkinin istehsal funksiyası. Ançişkin elmi-texniki tərəqqinin (ETT) təsiri iki hissəyə bölür:

1) asılı olmayan ETT (λ) təsiri və 2) məhsulun bölüşdürülməsinin xarakterindən asılı olan ETT (ν). Ona görə düstur aşağıdakı şəkli alır:

$$Y = A \times K^{\mu} \times L^{1-\mu} \times e^{\lambda+\nu} \quad (7)$$

Artım tempi zamanı düstur aşağıdakı şəkli alır:

$$y = k \mu + 1 (1-\mu) + \lambda + \nu \quad (8)$$

İqtisadiyyatda sabit iqtisadi artımı saxlamaq üçün müəyyən şərtlərin təyin edilməsi lazım gəlir. Bu şərtlərin təyini Harrod-Domar modeli vasitəsilə həyata keçirilir. Model 2 formada ifadə oluna bilər:

I forma:

$$H \times K = C \quad (9)$$

Burada, H - milli gəlirin artım tempini göstərir. K - kapital əmsəlidir (yığının həcmnin milli gəlirin artımına bölünməsi ilə tapılır). C - milli gəlirdə yığının xüsusi çəkisini əks etdirir.

II forma:

$$P \times K_H = C \quad (10)$$

Burada, P - iqtisadiyyatda tarazlığı saxlamağa imkan verən zəruri artım tempidir. K - 1% milli gəlirin artımını əldə etmək üçün tələb edilən kapitalın ölçüsüdür.

Proqnozların müxtəlif xarakterli olmasına baxmayaraq onlar **fərdi** və **kompleks** proqnozlara bölünür, **fərdi proqnozlar** da, öz növbəsində sosial iqtisadi həyatın aşağıdakı sahələrində mövcud dəyişiklikləri əks etdirir:

1) Ölkədəki demografik vəziyyəti.

2) Ətraf mühitin və təbii ehtiyatların vəziyyəti.

3) Elmi-texniki nailiyyətlərin vəziyyəti və onların istehsala tətbiqinin səviyyəsi.

4) Əhalinin əmtəə və xidmətlərə olan tələbinin həcmi və dinamikası.

5) Əsas istehsal amillərinin vəziyyəti.

6) Xalq təsərrüfatının ayrı-ayrı sahələrinin inkışaf səviyyəsinin vəziyyəti.

Kompleks proqnozlar ölkə iqtisadiyyatının ümumi inkışaf səviyyəsini xarakterizə etdiyindən onlara regional proqnozların, ərazi-istehsal komplekslərin proqnozları və fərdi proqnozların məcmusu kimi də baxmaq olar. Ümumiyyətlə, bazar iqtisadiyyatında proqnozların işlənilib hazırlanması 2 əsas məqsədə xidmət edir:

1) İlk növbədə, kompleks iqtisadi proqnozların nəticələri hakimiyyət orqanları üçün sosial-iqtisadi siyasətin qəbul edilməsi zamanı inflyasiya mümkünlüyünü aşkara çıxarmağa imkan verir.

2) Kompleks iqtisadi proqnozların göstəriciləri büdcənin layihəsi hazırlanan zaman istifadə olunur.

II. Dövlətin iqtisadiyata təsiri alətləri içərisində ən geniş tətbiq edilənləri aşağıdakılar hesab olunur:

1) Sahibkarlığın səmərəli inkişaf etdirilməsində istiqamətverici rol oynayan indekativ planlar: Bu zaman dövlət orqanları tərəfindən dövlətin rəşional inkişafının siyasətini həyata keçirmək üçün əsas kimi götürülən indekativ planlar təkcə milli iqtisadiyyat səviyyəsində deyil, həmçinin regional səviyyələrdə də işlənilir hazırlanır.

2) Milli iqtisadiyyatın inkişafında tətbiq edilən proqramlar (elmi-texniki proqramlar, sosial proqramlar, ekoloji proqramlar və s.).

3) Sosial-iqtisadi sferanın inkişafına birbaşa dövlət təsirinə həyata keçirməyə imkan verən investisiya layihələri.

4) İqtisadi inkişafa dolaylı təsir sistemi (gömrük, vergi, kredit güzəştləri və s.).

Bazar iqtisadiyyatına dövlətin ən əsas təsir alətlərindən biri planlardır. Bazar iqtisadiyyatında tətbiq olunan planların aşağıdakı növləri var:

1) Makroiqtisadi planlar – bütün iqtisadiyyatın kompleks şəkildə inkişaf etməsini nəzərdə tutan cari və ortamüddətli tədbirlər məcmusudur.

2) Strateji planlar – bazar iqtisadiyyatında ölkənin inkişaf perspektivlərini və milli iqtisadi təhlükəsizliyini nəzərdə tutan uzunmüddətli tədbirlər məcmusudur.

3) İndekativ planlar – dövlət, regional, sahə səviyyəli olmaqla iqtisadi inkişafda məsləhət xarakteri daşıyan planlardır.

4) İmperativ planlar – dövlət bölməsinə aid olan müəssisələrin inkişafının planlaşdırılmasını nəzərdə tutulan aşağı səviyyədən yüksək səviyyəyə kimi tərtib edilən və məcburi yerinə yetirilən planlardır.

Ölkənin iqtisadi inkişafını planlaşdırmadan onun gələcək vəziyyətini obyektiv müəyyən etmək və dünya iqtisadiyyatında ölkə-

nin tutacağı yeri təyin etmək mümkün deyil. Planların, proqnozların və proqramların dövlət idarəetmə alətinə aid olmasına baxmayaraq onların bir-birindən fərqlərini də qeyd etmək lazımdır. Əgər proqnozlar gələcəyi görməyə imkan verirsə, proqramlar konkret məqsədə nail olmağı təmin edirsə, planlarda bir neçə məqsəd nəzərdə tutularaq həyata keçirilir. Bunlar arasında yalnız reallaşdırılması nəzərdə tutulan proqramlar maliyyələşdirilir.

7) İndekativ və imperativ planlar. İndekativ planlar kompleks sənəd olmaqla aşağıdakı konkret göstəriciləri özündə əks etdirir:

1) Sosial iqtisadi inkişafın məqsədləri.

2) Onlara nail olma üçün tələb edilən tədbirlərin və vəsaitlərin həcmi və ölçüsünü.

3) Zəruri olan maliyyə və maddi ehtiyatlar.

İndekativ planların əsas xüsusiyyətlərinə aiddir:

1) Məsləhət xarakteri daşıyaraq yerinə yetirilməsinin məcburi olmaması. Bununla yanaşı dövlət onların yerinə yetirilməsi üçün stimullaşdırıcı amillərdən istifadə edir. Onlara aşağıdakılar aiddir:

1) Hüquqi tədbirlərin qəbul edilməsi (qanunların qəbul edilməsi və s.).

2) Qanunların yerinə yetirilməsinə ciddi nəzarətin təşkil edilməsi.

3) İqtisadi tədbirlərin tətbiqi (vergi, kredit güzəştləri, onlardan azad edilmə və s.).

İndekativ planlar bir neçə variantda hazırlanır. Onların bir neçə variantda hazırlanmasının əsas səbəbi dəyişən sosial-iqtisadi şəraitdə uyğun gələnin tətbiq edilməsi ilə bağlıdır. İndekativ planlar 10 bölmədən ibarət olur. Bunlar aşağıdakılardır:

1) Makroiqtisadi göstəricilər bölməsi. Bu bölmədə ölkənin 10 əsas makroiqtisadi göstəricisi əks edilir (ÜDM, ÜMM, milli gəlir və s.). Bu bölmədə, həmçinin ölkə iqtisadiyyatında nəzərdə tutulacaq struktur dəyişiklikləri də göstərilir.

2) Sosial inkişaf bölməsi. Burada əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi, sosial minimumların və sosial xidmətlərin göstəriciləri verilir (səhiyyə, təhsil, mənzil-təsərrüfat və s. xərclər).

3) İstehsalın inkişaf göstəriciləri bölməsi. Burada sahələrin, sahələrarası komplekslərin və iri müəssisələrin xidmət sferası müəssisələrinin inkişaf istiqamətlərini əks etdirir.

4) İstehlak bazarı bölməsi. Əhaliyə satılan əmtəə və xidmətlərin istehsal və reallaşdırılması göstəricilərini, həmçinin xarici iqtisadi əlaqələrdə və regionlar arasında mallar mübadiləsini əks etdirir.

5) Əmək ehtiyatları bölməsi. Əhalinin əmək ehtiyatlarının və ölkənin əmək potensialının formalaşmasının və istifadəsinin mərhələlərini əks etdirir. Burada məşğulluq, işsizlik, kadrların hazırlanması və yenidən hazırlanması, yerləşdirilməsi və s. kimi məsələlər açıqlanır.

6) Elmi və elmi xidmət bölməsi. Burada ölkənin elmi potensialı, onun inkişafı və səmərəli istifadə edilməsi istiqamətləri göstərilir.

7) İnvestisiya bölməsi. Bu bölmədə dövlətin birbaşa, dolay investisiyaların, xarici investisiyaların yerləşdirmə istiqamətləri və qədəri göstərilir.

8) Regional iqtisadi inkişaf bölməsi. Burada ölkənin inkişaf etmiş, zəif inkişaf etmiş və depressiv (böhranlı) regionlarının vəziyyətini xarakterizə etməklə onların inkişafında prioritetləri və dövlət himayədarlığı göstərilir.

9) Xarici iqtisadi əlaqələr bölməsi xarici iqtisadi fəaliyyətdə nəzərdə tutulan yeniliklər və əsas istiqamətlər, tarif və qeyri-tarif metodlarında dəyişikliklər və s. bu bölmədə əks olunur.

10) Maliyyə planı. Bu bölmədə dövlət büdcəsinin gəlir və xərclərinin istiqamətləri göstərilir.

Bazar iqtisadiyyatında dövlət sektoru iqtisadiyyatın aparıcısı rolunu oynayır.

Ona görə də, onun fəaliyyətinin planlaşdırılması vacib hesab edilir. Bazar iqtisadiyyatında dövlət bölməsinə məxsus olan müəssisələrin fəaliyyəti imperativ planlar tərəfindən tənzimlənir. Bu planlar müəssisənin özləri tərəfindən tərtib olunmaqla dövlət idarəetmə orqanlarının təsdiqindən sonra reallaşdırılır. Bu planlar məcburi olmaqla dövlət hakimiyyət orqanları tərəfindən korrekt (düzəliş) edilə bilər.

III. İqtisadi inkişafın proqramlaşdırılması milli iqtisadiyyatın və eləcə də onun ayrı-ayrı sahələrin, sferaların inkişafının proqramlarının işlənilib hazırlanması və reallaşması prosesini əhatə edir. Proqramlar dövlətin birbaşa iqtisadiyyata fəal müdaxiləsinin aləti olmaqla təkrar istehsal prosesinə xidmət edir. Hal-hazırda dövlət orqanları iqtisadiyyatın idarə edilməsində proqram metodlarına üstünlük verirlər. Bu metodun əsasında proqram sistemi qoyulmuşdur ki, bu sistem də ya dövlət hakimiyyət orqanları tərəfindən, ya da müxtəlif səviyyəli idarəetmə orqanları, habelə dövlətin himayədarlığı ilə özəl bölmələr tərəfindən reallaşdırılır. Proqramlar büdcə siyasətinin həyata keçirilməsində əsas rol oynayaraq iqtisadiyyatda mövcud olan sosial-iqtisadi məqsədləri müəyyən etmək və bu məqsədlərə nail olmaq üçün tədbirlərin işlənilib hazırlanmasını təşkil edir. Proqramları işləyib hazırlayarkən aşağıdakı prinsipləri əsas tuturlar:

1) Məqsədyönlülük – yəni əvvəlcədən, kəmiyyət etibarilə müəyyənləşdirilən məqsədlərə nail olmaq üçün tədbirləri təyin etmək.

2) Sistemlilik – göstərilən məqsədlərə nail olmaq üçün qarşılıqlı əlaqəsi olan tədbirləri (texnoloji, iqtisadi, təşkilati, inzibati, qanunverici və s.) sistem şəklində ölkənin iqtisadiyyatı ilə əlaqələndirmək.

3) Resurs təminatı (ehtiyatlarla təmin olunma) – hər bir proqramı işləyib hazırlayarkən onu maliyyə, əmək ehtiyatları və maddi ehtiyatlarla təminatını həyata keçirmək vacibdir.

4) Prioritetlik – proqramları işləyib hazırlayarkən qarşıya qoyulan məqsədin və həll edilən problemin nə dərəcədə ölkə əhəmiyyətli və vacib olması təyin edilir. İlk növbədə, ən vacibləri reallaşdırılır.

Proqramların maliyyə təminatı ya büdcə xərclərində, ya da məqsədli fondlar hesabına həyata keçirilməklə nəzərdə tutulur. Bu zaman maliyyə, əmək və maddi ehtiyatların verilməsi məsələsi İqtisadi İnkişaf Nazirliyi tərəfindən təsdiq edilərək təmin edilir. Proqramlar səviyyəsindən asılı olaraq sosial-iqtisadi problemlərin həlli vəzifəsi yerinə yetirir.

5) Proqramın növləri və tərtibi mərhələləri. Sosial iqtisadi inkişafın proqramlaşdırılması üçün aşağıdakıları fərqləndirirlər: dövlət səviyyəli proqramlar, regional səviyyəli proqramlar, sahə səviyyəli proqramlar və məqsədli proqramlar.

Çox vaxt regional səviyyəli proqramlar dövlət əhəmiyyətli olduğundan buna dövlət proqramının statusu verilir. Dövlət struktur siyasəti həyata keçirmək üçün məqsədli proqramlardan geniş istifadə edir. Bu zaman iqtisadi proseslərin gedişinə və iqtisadiyyatın strukturuna təsir göstərməklə dövlət vacib olan problemləri həll edir. Bu zaman məqsəd kimi ümummilli səviyyəli məsələlər, məsələn: sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi, texnoloji infrastrukturun inkişaf etdirilməsi və tətbiqi ilə milli iqtisadiyyatın səmərəli inkişafına nail olma və s. kimi, yaxud da kiçiksəviyyəli, məsələn: konkret müəssisənin inkişaf probleminin həlli. Müəyyən qrup əmtəələrlə dünya bazarına çıxış və s. kimi məsələlər qoyula bilər. Proqramlaşdırma prosesi bazar iqtisadiyyatının formalaşması mərhələsindən asılı olaraq müəyyən inkişaf mərhələlərindən keçir.

Əgər ölkəmizdə kecidin ilkin mərhələsində proqramlaşdırma inzibati amirlik sistemə xas olan tədbirlər vasitəsilə həyata keçirilirdisə, artıq formalaşan bazar iqtisadiyyatı şəraitində o daha çox iqtisadi tədbirlərə üstünlük verərək işlənir. Proqramlar işlənilib hazırlanarkən aşağıdakı mərhələlər həyata keçirilir:

- 1) Problemin təyin edilməsi və onun aktuallığının müəyənləşdirilməsi.
- 2) Problemin aid olduğu obyektin gələcək vəziyyətinin proqnozlaşdırılması.
- 3) Əsas məqsədlərin müəyyən edilməsi.
- 4) Problemlərin mövcud olduğu sosial-iqtisadi sistemin təhlilinin aparılması.
- 5) Problemin həlli yollarının araşdırılması və bu zaman maksimal alternativ yolların müəyənləşdirilməsi.
- 6) Ən optimal həll yolunun seçimi.
- 7) Seçilmiş həllin səmərəliliyinin təyini və proqramın reallaşdırılması üzrə təkliflərin hazırlanması.

Hər bir proqramın həyata keçirilməsi onun dəqiq təhlilindən sonra başlanılır.

Mövzu 6. Dövlətin antiinhisar siyasəti və iqtisadi konyunkturanın tənzimlənməsi

Plan:

1. Antiinhisar siyasətin mahiyyəti və iqtisadiyyatın dövlət tənzimləməsi sistemində onun yeri.
2. Antiinhisar siyasət və milli iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətliliyi.
3. İqtisadi konyunkturanın tənzimlənməsi.

1. Bazar sistemində rəqabət səmərəli fəaliyyət göstərən milli iqtisadiyyatın formalaşdırılması və inkişafında mühüm tənzimləyici və təkanverici qüvvəsi olduğundan, ölkədə effektiv rəqabət mühitinin yaradılması, gözlənilməsi dövlətin ən başlıca funksiyalarından biridir. İnhisarçılıq fəaliyyətinin qarşısının alınması, məhdudlaşdırılması və aradan qaldırılmasının təşkilati və hüquqi əsasları Azərbaycan Respublikasının 4 mart 1993-cü il tarixli "Antiinhisar fəaliyyəti haqqında" qanunla müəyyən edilir. Bu qanun məlum dünya qanunvericilik təcrübəsinə və milli reallıqlar nəzərə alınaraq işlənmişdir.

Qanun ölkəmizin ərazisində fəaliyyət göstərən bütün fiziki və hüquqi şəxslərə şamil edilir. Bununla yanaşı təsərrüfat subyektlərinin ixtiralarla, əmtəə nişanlarına və onların müəlliflik hüquqlarından irəli gələn münasibətlər, onlar tərəfindən rəqabəti məhdudlaşdırmaq məqsədlərlə bu hüquqlardan bilərəkdən istifadə etmələri halları istisna olunmur.

Qanunda Azərbaycanda bazar subyektlərinin fəaliyyəti ilə bağlı inhisarçılığın aşağıdakı növləri nəzərdə tutulur:

- dövlət inhisarçılığı;
- sahə inhisarçılığı;
- yerli inhisarçılıq;
- təsərrüfat subyektlərinin inhisarçılığı;

- maliyyə-kredit inhisarçılığ;
- bazar subyektlərinin üfqi və şaquli sazişləri nəticəsində yaranan inhisarçılıq;
- təbii inhisarçılıq;
- patent-lisenziya inhisarçılığı.

Əgər hər bir sahibkarın öz gəlirini artırmaq marağı onun fəaliyyətinin inhisara çevrilməsinə təkan verirsə, bu zaman rəqabətin təmin edilməsi onun maraq və vəzifəsinə çevrilməlidir. Bu baxımdan bazar iqtisadiyyatında inhisar və təbii inhisar bir-birindən fərqləndirmək lazımdır. Çünki onların mövcudluğu fərqli tələb, zərurət və şəraitdən irəli gəlir. Əgər inhisarçılıq iqtisadiyyatda müəyyən maneələr, problemlər yaradırsa, təbii inhisarlar birincisi, məhsulun və xidmətin istehsalı və reallaşdırılması, habelə cəmiyyət üçün onların strateji xarakter daşması, çox zaman məhsul istehsalının həcmnin artması onun xərclərinin azalmasına gətirib çıxardığından iqtisadi inkişaf üçün müsbət rol oynayır. Bu baxımdan, dövlət ölkədə qiymətlərin səviyyəsinə təsir göstərməklə özünün iqtisadi funksiyalarını səmərəli yerinə yetirmək üçün bir çox hallarda strateji məhsul və xidmət sahələrini əhatə edən təbii inhisarları öz əlində saxlayır. Təbii inhisarların məhsulları və göstərdikləri xidmət digər sahələrin məhsullarının istehsalında xammal kimi çıxış etdiyindən, bu sahədə qiymətlərin yüksəldilməsi bütünlükdə iqtisadiyyatda zəncirvari olaraq digər sahələrin məhsullarının qiymətlərinin artmasına səbəb olur. Təbii inhisardan fərqli olaraq təkrar istehsal prosesində bazarda yaranan inhisarlar müxtəlif sövdələşmələrin, birləşmələrin nəticəsində yaranmaqla ümumən milli iqtisadiyyatın inkişafına rəqabət-qabiliyyətliliyə təsir göstərir.

2. Dövlət inhisarların tənziplənməsində **birbaşa** və **dolayı** tənzipləmə vasitələrindən istifadə edilir. Antiinhisar tənzipləmə siyasəti təbii bir proses kimi müvəqqəti olmadığından, onun mexanizmləri də çox vaxt daimi xarakter daşıyır. Antiinhisar tənzipləmə zamanı aşağıdakı birbaşa metodlardan istifadə olunur:

1) Bəyannamələrin (deklarasiyaların) tətbiq olunması. Bəyannamələrdə dövlət inhisarçı müəssisədən məhsulun adını və həm də inhisarçı mövqeli məhsulun xərc və mənfəətini açıq şəkildə

maddələr üzrə göstərilməsini tələb edir. Süni azaltma (mənfəətin) və artırmanın (xərc maddələrinin) olmasının qarşısını almaq üçün Nazirlər kabinetinin 1996-cı ildə "Məhsulun (işin, xidmətin) maya dəyərində daxil olan xərc maddələri haqqında" qərarı qəbul edilmişdir ki, bu da inzibati hüquqi və birbaşa təsir vasitəsi hesab olunmalıdır.

2) Qiymətlərin dövlət tərəfindən təyin edilməsi və yaxud satış həcmnin müəyyənləşdirilməsi. Çox vaxt dövlət özü qiymətləri preysquranta əsasən tətbiq edir.

3) Qiymətlərin dondurulması. Bu zaman əhalinin sosial maraqları və problemlərini nəzərə alsaq dövlət tərəfindən müəyyən vaxt dövrünə inhisarçı müəssisələrin məhsullarına qiymətləri saxlaması və ödənilməyən hissəsi özü tərəfindən dotasiya kimi verilir.

Dolayı tənzipləmə vasitələrinə aiddir:

1) Dövlət tərəfindən vergi güzəştlərinin və yaxud kəskin vergi-qoymanın tətbiq edilməsi, cərimələrin tətbiq edilməsi. Cərimələrin tətbiqi özü maddi formada və inzibati formada ola bilər:

Maddi formada müəyyən pul məbləğində cərimənin tətbiq edilməsi və yaxud məhsulun müsadirəsi çıxış edir.

İnzibati formada müəyyən məcburiyyətə cəlb etmə, ictimai təsir, informasiya vasitəsilə təsir və s.

Vergi güzəştləri xüsusilə təbii inhisarlarda tətbiq olunur. Eyni zamanda təbii inhisar sahələrinə (məsələn: metropolitenə, dəmir yoluna) dövlət tərəfindən birbaşa investisiyalar qoyula və kreditlər verilə bilər.

Yüksək vergilərin tətbiqi cərimə kimi vergidən yayınma hallarına qarşı istifadə edilməklə yoxlamalardan sonra tətbiqi mümkün hesab olunur.

2) Haqsız rəqabət formalarını müəyyən etməklə tənzipləmə vasitələrindən istifadə edilir. Azərbaycan Respublikasının müvafiq qanunvericiliyinə görə bu gün ölkəmizdə 10 inhisar növü və 6 haqsız rəqabət forması müəyyənləşdirilmişdir.

Təsərrüfat subyektlərinin hökmran mövqelərindən sui-istifadə və ya rəqabəti məhdudlaşdıran hərəkətlərin qarşısını almaq məqsədilə dövlət aşağıdakılar üzərində nəzarəti həyata keçirir: təsərrüfat subyektlərinin birləşdirilməsi, əgər bu müvafiq əmtəə bazarında payı

35 faizdən çox olan təsərrüfat subyektinin yaranması ilə nəticələnir; aktivlərinin ümumi dəyəri minimum əməkhaqqının məbləğinin 75 min mislindən artıq olan təsərrüfat subyektlərinin birləşməsi; aktivlərinin ümumi dəyəri minimum əməkhaqqı məbləğinin 50 min mislindən artıq və bələdiyyə müəssisələrinin ləğv edilməsi (məhkəmənin qərarı ilə ləğvedilmə halları istisna olmaqla), habelə bu müəssisələrin bölünməsi (əgər bu müvafiq əmtəə bazarında payı 35 faizdən çox olan təsərrüfat subyektlərinin yaranması ilə nəticələnirsə).

Bütün göstərilən hallarda təsərrüfat subyektlərinin yaradılması, yenidən təşkili və ləğv edilməsi dövlətin razılığı ilə həyata keçirilir, əks təqdirdə bu hərəkətlər həmin qurumun iddiası üzrə məhkəmə tərəfindən etibarsız hesab edilə bilər.

Təsərrüfat subyektləri arasında əqdlər aşağıda göstərilən hallarda dövlət ilə razılaşdırılmaqla bağlanmalıdır: bir təsərrüfat subyektinin nizamnamə kapitalını təşkil edən və səsvermə hüququna malik səhmlərin (payların) 20 faizindən çoxu digər təsərrüfat subyekti tərəfindən əldə edildikdə. Bu məhdudiyətlər subyektin yaradılması zamanı onun təsisçilərinə aid edilmir; bir təsərrüfat subyektinin əsas istehsal vasitələrinin və ya qeyri-maddi aktivlərinin digər təsərrüfat subyektinin mülkiyyətinə və ya istifadəsinə verilməsi zamanı, əgər əqd predmetini təşkil edən əmlakın balans dəyəri, bu əmlakı özgəninkiləşdirən təsərrüfat subyektinin əsas istehsal vasitələrinin və qeyri-maddi aktivlərinin balans dəyərinin 10 faizindən çox olarsa; digər təsərrüfat subyektinin sahibkarlıq fəaliyyəti şərtlərini müəyyənləşdirməyə və ya onun ali idarəetmə orqanının funksiyalarını həyata keçirməyə imkan verən hüquqlar təsərrüfat subyektinə keçdikdə.

Yuxarıda göstərilən əqdlərin bağlanması zamanı dövlətin razılığı yalnız aşağıdakı hallarda tələb olunur: təsərrüfat subyektlərinin aktivlərinin ümumi balans dəyəri minimum əməkhaqqı məbləğinin 75 min mislindən çox olduqda; təsərrüfat subyektlərindən birinin müvafiq əmtəə bazarında payı 35 faizdən çox olduqda; səhmləri əldə edən təsərrüfat subyekti həmin səhmləri özgəninkiləşdirən təsərrüfat subyektinin fəaliyyətinə nəzarət etdikdə.

Qanunvericiliyin pozulmasına görə təsərrüfat subyektlərinə və vəzifəli şəxslərə aşağıdakı maliyyə sanksiyaları və cərimələri tətbiq edilir.

Təsərrüfat subyektlərinə: müvafiq qanuni göstərişləri müəyyən edilmiş müddətdə yerinə yetirmədikdə hər gecikdirilmiş günə görə minimum əməkhaqqı məbləğinin 50 mislinədək həcmdə sanksiyalar, lakin minimum əməkhaqqı məbləğinin 20 min mislindən çox olmamaq şərti; qanunla nəzərdə tutulmuş məlumatları dövlətə vermədikdə və ya onları təhrif etdikdə minimum əməkhaqqı məbləğinin 5 min mislinədək həcmdə sanksiyalar.

Təsərrüfat subyektlərinin rəhbərlərinə və icra hakimiyyəti orqanlarının vəzifəli şəxslərinə: dövlətin qanuni göstərişlərini müəyyən edilmiş müddətdə yerinə yetirmədikdə xəbərdarlıq və ya minimum əməkhaqqı məbləğinin 200 mislinədək cərimə; inhisarçılıq fəaliyyətinin qarşısının alınmasına dair bu qanunun tələblərini yerinə yetirmədikdə və zəruri sənədləri təqdim etmədikdə, xəbərdarlıq və ya minimum əməkhaqqı məbləğinin 150 mislinədək cərimə.

Vəzifəli şəxslər il ərzində eyni qanun pozuntusunu iki dəfə etdikdə (onlara inzibati təsir tədbirləri tətbiq edildikdən sonra) qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş qaydada cinayət məsuliyyəti daşıyırlar.

Antiinhisar qanunvericiliyi aşağıdakı hərəkətlərin həyata keçirilməsi qadağan edilən haqsız rəqabətin formalarını müəyyənləşdirir: rəqibin təsərrüfat fəaliyyətinin təqlidi; təsərrüfat subyektinin patent-lisenziya hüququnu pozmaqla onun məhsulunun birbaşa təkrarlanması; rəqibin nüfuzdan salınması; rəqibin təsərrüfat fəaliyyətinə müdaxilə; haqsız sahibkarlıq fəaliyyəti; haqsız işgüzarlıq davranışı; istehlakçıların çaşdırılması.

Qanunla, həmçinin rəqabətdə birtərəfli üstünlüyün qazanılmasına yönəlmiş aşağıdakı hərəkətlərin edilməsinə də yol verilmir: bu və ya digər təsərrüfat subyektinə süni surətdə əlverişli mühit yaradılmasına, o cümlədən əlverişli kontraktların, kreditlərin, subsidiyaların verilməsi, güzəştli gömrük rüsumunun və vergi rejiminin müəyyən edilməsi; müəyyən sifarişlər əldə olunmasında fərdi güzəştlər edilməsi və ya onların verilməsinin ümumi şərtlərinin süni surətdə

yaxşılaşdırılması; rəqiblə müqayisədə müqavilənin bağlanması sünü surətdə sürətləndirilməsi və s.

3. Konyuktura dedikdə müəyyən dövr ərzində bazar sisteminə mövcud olan vəziyyət başa düşülür. İqtisadiyyatda ümumtəsərrüfat və əmtəə bazarlarının konyukturasını fərqləndirirlər.

Ümumtəsərrüfat (ümumi iqtisadi) konyuktura konkret dövr ərzində (bir il) iqtisadiyyatda baş verən iqtisadi mühiti əks etdirir. Konyukturanın bu formasının aşağıdakı xarakterik cəhətləri vardır:

1) Daimilik – yəni iqtisadiyyatda baş verən proseslər daimi olduğundan konyukturanın təhlil edilməsi də daimi xarakter daşıyır.

2) Qeyri-sabitsizlik (qeyri-bərabərlik) – ola bilər ki, iqtisadiyyatda eyni proses müxtəlif sahələrdə müşahidə olunsun. Lakin onların sürətlərində fərqlər mövcud olsun.

3) Ziddiyyətçilik – yəni iqtisadiyyatda müxtəlif bazarlarda (sahələrdə) birində qalxma müşahidə olunursa, digərində enmə müşahidə olunur. Yəni, eyni zamanda müxtəlif sahələrdə birində qalxma, digərində enmə müşahidə oluna bilər.

4) Vahidlilik – İqtisadiyyatda baş verən proseslərdə, onların templərində, inkişafında sabitsizliyin, qeyri-bərabərliyin və ziddiyyətin olmasına baxmayaraq bütün bu proseslər vahid sistem şəklində təhlil edilməli və onların əlaqəsindən istifadə olunaraq tənzimləmə həyata keçirilməlidir.

Konyukturanın tənzimlənməsində vergi, kredit və xarici iqtisadi əlaqələr, dövlətin birbaşa təsiri mexanizmlərindən istifadə olunur. Vergi tənzimlənməsinin mexanizmlərinə aiddir: vergidən azad etmə, vergi güzəştləri, vergi krediti, subsidiyalar, subvensiyalar, kredit güzəştləri və s.

Xarici iqtisadi əlaqələrdə tənzimləmə vasitələrinə aiddir: ixracın stimullaşdırılması, idxalın məhdudlaşdırılması.

Dövlətin birbaşa təsiri mexanizmlərinə aiddir: daimi tətbiq edilənlər (məsələn, antiinhisar tədbirləri), fəvqəladə hallarda tətbiq olunanlar (məsələn, qiymətlərin dondurulması).

Mövzu 7. Sosial-iqtisadi proseslərin büdcə-vergi tənzimlənməsi

Plan:

1. Dövlət büdcəsinin hazırlanması, baxılması, qəbulu, yerinə yetirilməsinə nəzarət və onun funksiyaları.
2. Xərc və gəlirlər üzrə büdcənin strukturu.
3. Vergi və vergi sisteminin iqtisadi tipləri, vergilərin funksiyaları, vergilər iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin aləti kimi.

Dövlət büdcəsi dövlətin bir il ərzindəki gəlir və xərclərinin illik smetasıdır. Dövlətin büdcə siyasəti dedikdə, milli iqtisadiyyatda bazar tarazlığını saxlamaq və ayrı-ayrı sahələrin inkişafını stimullaşdırmaq məqsədilə dövlətin gəlir və xərclərinin dəyişilməsi deməkdir. Başqa sözlə, büdcə siyasətinin xarakterinə uyğun olaraq büdcənin gəlirlərinin formalaşmasında ayrı-ayrı ünsürlərin nisbətləri, habelə büdcə xərclərinin strukturu ölkədə tətbiq olunan tənzimləmə modelindən asılı olaraq dəyişir. Dövlət büdcəsi ölkənin iqtisadi siyasətinin konkretləşdirilmiş təəcəssümüdür. Dövlət maliyyəsi dövlət büdcəsindən və büdcədən kənar vəsaitlərdən ibarət olmaqla ÜDM-un bölüşdürülməsində əsas alətdir. Dövlət maliyyəsi vasitəsilə inkişaf etmiş ölkələrdə istifadə edilən məhsulun əksər hissəsi yəni bölüşdürülür. Dövlət büdcəsi vasitəsilə ölkənin idarəetmə orqanları aktiv iqtisadi siyasəti həyata keçirə bilər. Başqa sözlə, inkişaf etmiş bazar sistemi ölkələrində dövlət büdcəsi müxtəlif iqtisadi qüvvələr, siyasi partiyalar arasında razılaşma nəticəsində müqavilə sənədi kimi formalaşdırılır. Dövlət büdcəsinə, həmçinin büdcədən kənar fondlar aid edilir ki, bu fondlar da xüsusi pul vəsaitinə malik olmaqla məqsədli fondlar adlanır və büdcədən birbaşa asılı olmayaraq formalaşdırılır.

Dövlət büdcəsi ölkənin Maliyyə Nazirliyi tərəfindən və müxtəlif nazirlik, orqan, idarələrin iştirakı ilə formalaşdırılır. Dövlət büdcəsinin işlənilməsi hazırlanması və qəbulu “Azərbaycan Respublikasının

Büdcə sistemi haqqında” qanunu ilə təsdiqlənir. Hər il dövlət büdcəsi gələn il üçün əvvəlcədən proqnozlaşdırılıb layihə şəklində müzakirəyə verilir. Bununla yanaşı son illərdə ölkəmizdə büdcədən maliyyələşdirilən layihələrin strukturunda reallaşdırılması üçün müddət, adətən 3-5 il olduğunu nəzərə alaraq, yaxın 3 ilin büdcələrinin qarşılıqlı əlaqəsini, məntiqi bağlılığını, maliyyənin mümkün qədər optimal bölüşdürülməsini təmin etmək üçün ilkin variantda 3 illik büdcələr tərtib olunur. Ümumən, büdcə tərtibi aşağıdakı mərhələlərlə formalaşdırılır və təsdiqlənir.

Hər ilin əvvəlində, yanvar-mart aylarında Azərbaycan Respublikası İqtisadi İnkişaf Nazirliyi öz yerli idarə və təşkilatlarına və bölmələrinə sosial-iqtisadi proqnozların işlənilib hazırlanması üçün müvafiq göstərişlər verir. Hazırlanmış proqnozlar və Gömrük Nazirliyi (komitəsi) tərəfindən tərtib edilmiş proqnozlar Nazirlər Kabinetinə göndərilir. Orada lazımı düzəlişlər edildikdən sonra aprel-iyul aylarında yenidən dəqiqləşdirilmək üçün İqtisadi İnkişaf Nazirliyinə qaytarılır. Son proqnozlar Maliyyə Nazirliyinə büdcə layihəsi hazırlanması üçün avqust ayında göndərilir. Maliyyə Nazirliyi tərəfindən sentyabr-oktyabr aylarında tərtib olunmuş büdcə layihəsi oktyabr ayının 15-dən gec olmayaraq Milli Məclisə müzakirə üçün verilir. Azərbaycan Respublikasının 109-cu maddəsinə uyğun olaraq Milli Məclis büdcədə düzəliş etmək ixtiyarına malik olmaqla onu geri qaytara və yaxud qəbul edib təsdiq üçün ölkə Prezidentinə təqdim edə bilər. Dekabrın 20-dən gec olmamaqla qəbul edilmiş büdcə gələn ilin büdcəsi haqqında qanunu şəklində nəşr edilir.

Ümumi götürdükdə dövlət büdcəsi aşağıdakı funksiyaları yerinə yetirir:

1) Dövlət orqanlarının əlində maliyyə ehtiyatlarını yığıb saxlamaq və bu ehtiyatlardan əhalinin, regionların, sahələrin arasında bölgüsünü və yenidən bölgüsünü həyata keçirmək məqsədini güdür.

2) Dövlətin və onun institutlarının saxlanması üçün təminatı həyata keçirmək.

3) Ölkə üçün vacib olan istiqamətlər üzrə iqtisadi artımı stimullaşdırmaq.

4) Əhalinin zəif təbəqəsinin sosial müdafiəsini həyata keçirmək.

Dövlət büdcəsinin iqtisadi funksiyalarına aşağıdakılar aiddir:

1) Ölkənin iqtisadiyyatında antiinhisar tədbirlərini, kiçik sahibkarlığı inkişaf etdirmək üçün tələb olunan rəqabətli bazar mühitini formalaşdırmaq.

2) İqtisadiyyatın struktur dəyişikliklərini həyata keçirməklə tələb olunan prioritet sahələri inkişaf etdirmək.

3) Daxili istehsalçıların dünya bazarına çıxışına köməklik göstərmək.

4) Daxili və xarici borcun ödənilməsi üzrə öhdəlikləri yerinə yetirmək.

Dövlət büdcəsinin sosial funksiyalarına aiddir:

1) Ölkədə sosial-iqtisadi sabitliyə nail olmaq.

2) Ayrı-ayrı əhali qrupları arasında onların gəlirlərindəki fərqlərin azaldılması.

3) Sosial xidmət göstərən sahələrə dövlət himayədarlığı.

Dövlət büdcəsi formalaşarkən aşağıdakı şərtlər mütləq hesab edilir:

I) Sosial-iqtisadi inkişafın məqsədləri:

1) Əhalinin ayrı-ayrı qruplarına köməklik.

2) Sosial sferaların saxlanması xərcləri.

3) Müxtəlif istehsalçılara selektiv (seçmə) köməklik.

4) Elmi və müdafiə potensialına köməklik.

II) Xarici iqtisadi məhdudiyyətlər (Milli iqtisadiyyatın inkişafında):

1) İdxal imkanlarının müəyyənəşdirilməsi.

2) İxrac imkanlarının müəyyənəşdirilməsi.

3) Tədiyyə balansının formalaşdırılması.

III) Dövlət büdcəsinin gəlir hissəsini formalaşdırarkən daxili məhdudiyyətlər:

1) İstehsalın artırılması imkanları.

2) Büdcənin gəlirinin artırılması imkanları.

3) Əmlakın vəziyyətinin dəyişməsi (mülkiyyət səviyyəsinin müəyyənəşdirilməsi).

4) Aksiz, tarif dərəcələrinin səviyyəsinin təyin edilməsi.

2. Dövlət büdcəsi aşağıdakı quruluşa malikdir (İnkişaf etmiş dövlətlər üzrə təqribən).

1) Gəlirlər:

a) Vergilər (rüsüm, yığım) – 70 – 80 %.

b) Qeyri-vergi daxilolmaları (digər daxilolmalar, dövlət əmlakından gəlirlər, xarici ticarətdən və özəlləşdirmədən daxilolmalar və s.) – 8-10 %.

c) Digər vergi, yığım və qeyri-vergi daxilolmaları, məqsədli büdcə fondlarından daxilolmalar – 10 – 20 %.

2) Xərclər:

a) Sosial xidmətlərə olan xərclər (səhiyyə, təhsil, sosial müavinət xərcləri) – 30 – 40 %.

b) İstehsal təsərrüfat xərcləri (sənayeyə, infrastruktura qoyulan kapitallar, dövlət müəssisələrinə verilən dotasiyalar, kənd təsərrüfatı üçün ayrılmış subsidiyalar, dövlət proqnozları üçün ayrılmış subvensiyalar) – 10 – 20 %.

c) Müdafiə xərcləri – 10 – 20 %.

ç) İnzibati idarəetmə xərcləri (dövlət, hakimiyyət və məhkəmə orqanlarının saxlanması xərcləri, təhlükəsizlik və daxili işlər orqanlarına tələb olunan xərclər) – 5 – 8 %.

d) dövlət borcunun ödənilməsinə, tələb olunmasına xərclər – 7 – 10 %.

e) Digər idarəetmə orqanlarına transfertlər (regionların, rayonların büdcələrinə dotasiyalar) – 10 – 15 %.

ə) Dövlət ehtiyatlarının təmin edilməsi, büdcə fondlarının xərcləri və s. üçün tələb olunan xərclər – maksimum 5% -ə qədər.

Dövlət büdcəsinin gəlir və xərcləri arasındakı fərqə büdcə kəsiri deyilir. Əgər büdcənin gəlir hissəsi xərc hissəsindən çoxdursa, buna profisit əgər gəlir hissəsi xərcdən azdırsa buna defisit deyilir. Təcrübədə daha çox defisite rast gəlinir və onun aradan qaldırılması üçün dövlət aşağıdakı tədbirləri həyata keçirə bilər:

1) Dövlət daxili və xarici borc ala bilər. Onlar dövlətin qiymətli kağızlarının satışı, qeyri-büdcə fondlarından və beynəlxalq maliyyə təşkilatlarından borc formasında ola bilər.

2) Dövlət tərəfindən pul emissiyasının həyata keçirilməsi.

3) Əgər düdcə kəsiri 20% - dən çox olarsa, bu artıq ölkə üçün təhlükəli hal kimi qiymətləndirilir və milli məclis tərəfindən xüsusi komissiya təşkil edilərək onun səbəblərinin araşdırılması tədbirləri həyata keçirilir və fərqi aradan qaldırılması üçün son 3 ayda büdcənin xərclərinin maddələrində çatışmayan məbləğ qədər azaldılma işləri reallaşdırılır. Əgər büdcədə profisit yaranırsa, onda artıq qalan məbləği ya gələn ilin büdcəsinin gəlir hissəsinə daxil edirlər, ya da bu məbləğ dövlətin ehtiyat fonduna köçürülür.

Təcrübədə ekspansiv və restriktiv büdcə siyasəti fərqləndirilir.

Ekspansiv (genişləndirici) büdcə siyasətində büdcə gəlirləri azaldılaraq xərclərinin artırılmasıdır. Qısamüddətli bu vergilərin azaldılması ilə müşahidə olunduğundan büdcə kəsirinin yaranmasına və artmasına səbəb olur. Uzunmüddətli dövrdə vergilərin dərəcələrinin azaldılması nəticəsində vergi bazasının genişlənməsinə və büdcə gəlirinin artmasına gətirib çıxarır.

Restriktiv (məhdudlaşdırıcı) büdcə siyasətində dövlət büdcənin gəlirlərini artıraraq xərclərini azaldır. Bu zaman qısamüddətli dövrdə büdcənin gəlirinin artması büdcə kəsirinin aradan qaldırılmasına və dövlətin nəzərdə tutduğu bütün tədbirləri reallaşdırmağa imkan verirdisə, uzunmüddətli dövrdə vergidən yayınma hallarını vergi bazasının azaldılmasına və gizli iqtisadiyyatın formalaşmasına səbəb olur. Ona görə təcrübədə daha çox birinci hala üstünlük verilir.

3. Bazar iqtisadiyyatında vergilər aşağıdakı növlərinə görə təsnifləşdirilir:

1) Birbaşa və dolaylı vergilər.

2) Repartasion və kəmiyyət vergiləri.

3) Büdcəyə birbaşa daxil olan tənzimləyici vergilər.

4) Dövlət və yerli vergilər.

5) Ümumi və məqsədli vergilər.

6) Daimi və birdəfəlik vergilər.

D) Birbaşa vergilər (gəlir və əmlaka görə) maddi nemətlərin yığılması və alınması prosesində tətbiq olunur. Məsələn: gəlirin alınması zamanı fiziki şəxslərin gəlir vergisinin, əmlakın alınması zamanı əmlak vergisinin ödənilməsinə buna aid etmək olar. Dolaylı vergilər

(istehlaka görə) bilavasitə istehlak və xərclənmə prosesində tətbiq olunur və bunlara misal olaraq ƏDV-ni, aksizləri, gömrük rüsumlarını göstərmək olar. Birbaşa vergilər, öz növbəsində, **şəxsi** və **real** vergilərə bölünür.

II) **Şəxsi** vergilər bilavasitə mövcud olan gəlirdən tutulur, yəni müəssisə mövcud mənfəətindən vergi ödəyir. Bu vergilər vergi ödəyicisinin faktiki imkanını göstərir.

Real vergilər vergi ödəyicisinin həqiqətən mövcud olan deyil, lakin təsəvvür edilən orta gəlirindən tutulur. Belə vergilər bilavasitə əmlakdan tutulduğundan onlara nəzarət etmək çətin olur.

Kəmiyyət (kvotalı) vergiləri bir qayda olaraq nəzərdə tutulan xərci ödəməkdən ötrü deyil, vergi ödəyicisinin imkanını nəzərə alaraq tətbiq olunur. Belə vergilər birbaşa və yaxud dolay yolla vergi ödəyicisinin imkanını (gəlirini) nəzərə alır.

III) Bütçəyə birbaşa daxil olan vergilər uzunmüddətli dövr üçün konkret bütçənin gəlir mənbəyi kimi təsdiq edilir. Belə vergilərə misal kimi gömrük rüsumlarını göstərmək olar ki, onlar dövlət bütçəsinin gəlir mənbəyi kimi çıxış edir.

Tənzimləyici vergilər müxtəlif səviyyəli bütçələr arasında kəsirin (defisit) qaldırılması məqsədilə hər il yenidən bölüşdürülür. Tənzimləyici vergilər kimi aksizləri, ƏDV-ni, müəssisələrin mənfəət vergisini göstərmək olar. Tənzimləyici gəlir mənbələri üzrə daxil olmaları hər il milli məclis tərəfindən respublika bütçəsinin qəbulu zamanı təsdiq edilir.

IV) Hakimiyyət orqanları vergilərin təyin edilməsi və tətbiq edilməsi ilə əlaqədar səlahiyyətlərindən asılı olaraq dövlət və yerli vergilər fərqləndirilir. Dövlət vergilərinin təyin və tətbiq edilməsi yalnız dövlətin ali idarəetmə orqanı tərəfindən həyata keçirilə bilər. Bu, heç də həmin vergilərin dövlət bütçəsinə daxil olması demək deyil. Bu vergilər müxtəlif səviyyəli bütçələrə daxil ola bilər. Yerli vergilər həm dövlətin ali idarəetmə orqanı, həm də yerli idarəetmə orqanları tərəfindən təyin edilə bilər. Lakin onların tətbiqi yalnız yerli səviyyədə qəbul edilmiş qərarlar əsasında həyata keçirilir. Azərbaycan respublikasında yerli idarəetmə orqanlarının (bələdiyyələrin) səlahiyyətləri vergilərin və digər ödəmələrin təyin edilməsinə

aid ixtiyarları konstitusiyanın 144-cü maddəsinə əsaslanaraq təsdiq edilmişdir.

V) Bir qayda olaraq vergi hər hansı bir konkret xərci ödəmək məqsədini güdmür. Lakin bəzi hallarda məqsədli vergilərin tətbiqi müsbət hal hesab olunur; 1) vergi ödəyicisi, ilk növbədə verginin hansı məqsədlə tutulduğunu və hara xərcləndiyini bilir. Ona görə də o, bu vergini daha tez ödəyir. Məsələn: Ticarətin şəraitini yaxşılaşdırmaq məqsədilə bazar və yarmarkalarda satıcılardan birdəfəlik rüsum tutulur; 2) belə vergilər hər hansı bir dövlət orqanına daha çox müstəqillik vermək məqsədini güdür. Məsələn: ekoloji vergilər Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyinə ətraf mühitin mühafizəsi və bərpası üzrə xərclərin ödənilməsində sərbəstlik verir; 3) vergilərin məqsədli xarakter daşması müəyyən gəlirlərin əldə edilməsi ilə əlaqədar olmasından zəruriyyətə çevrilir. Məsələn: təbii qazıntıların istismarı zamanı təbii bərpa işlərinin həyata keçirilməsi və mineral xammal bazasının yenidən bərpa edilməsi üçün vergilər tətbiq olunur ki, royalti vergi növü adlanır.

VI) Daimi (sistemli, cari) vergilər müəyyən dövrüklə (vaxtaşırı) vergi ödəyicisinin fəaliyyəti müddətində tutulur. Məsələn: fiziki şəxslərin gəlir vergisi hər ay, torpaq vergisi ildə bir dəfə, ƏDV hər ay və yaxud rübdə bir dəfə tutulmaqla daimi hesab olunur.

Birdəfəlik vergilər hər hansı halla, vəziyyətlə əlaqədar olaraq yalnız həmin anda tutulur. Məsələn: gömrük tarifi yalnız sərhəddi keçəndə verilir.

Ümumən, vergi siyasəti bütçə tənzimlənməsinin əsasıdır. Dövlət tərəfindən yığılan vergilər toplanılaraq sonradan ərazilər, təşkilatlar və vətəndaşlar arasında yenidən bölüşdürülərək bütçə ödəmələri, xərcləri şəkildə həmin subyektlərə daxil olur. Bazar iqtisadiyyatında vergi sistemi aşağıdakı funksiyaları yerinə yetirir:

Birincisi, fiskal funksiyadır ki, bu dövlətin xərclərini maliyyələşdirmək məqsədini güdür.

İkincisi, tənzimləyici funksiyadır ki, bu da vergi siyasətinin köməyi ilə vergi qoyma sisteminin vergi dərəcələrini iqtisadi inkişafın əsas məqsədlərinin reallaşması üçün vergi bazasının dəyişdirilməsi vasitəsilə iqtisadiyyatın sahə və regional strukturunun

optimallaşdırılmasını təmin edir. İnvestisiya, məşğulluq, xarici iqtisadi fəaliyyət, ətraf mühitin mühafizəsi və s. bu kimi fəaliyyət növləri vergi sistemi vasitəsilə tənzimlənilir.

Üçüncüsü, sosial funksiyalardır ki, bu funksiya vasitəsilə müxtəlif sosial qruplar arasında qeyri-bərabərsizliyi aradan qaldırmaq və sosial ədalətsizliyi, tarazlığı bərpa etmək üçün istifadə edilir. Bu nöqteyi-nəzərdən vergilər **proqressiv** və **reqressiv** təyin edilə bilər.

Proqressiv vergiqoymada gəliri az olan əhali daha aşağı vergi verməyə, gəliri yuxarı olan əhali isə daha yüksək vergi ödəməyə məruz qalır. Belə vergiqoyma məşğulluq problemi olan dövlətlərdə tətbiq olunur. Yəni 3 iş yerində fəaliyyət göstərən bir şəxs bir əmək-haqqını vergi şəklində dövlətə ödəməyə məcbur olur. Ona görə də o, bu iş yerindən çıxaraq iki və yaxud bir iş yerində işləmək istəyini göstərir. Beləliklə, artıq tutulmuş iş yerlərinin azad olunması və işsizlərin sayının azadılması tendensiyası müşahidə olunur.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində vergi dərəcələrinin optimal səviyyəsinin seçilməsi üçün ölkədə məşğulluq, investisiya qoyuluşları, inflyasiya, işgüzarlıq fəaliyyətinin səviyyəsi və s. göstəricilər nəzərə alınmalıdır. Çünki vergilərin səviyyəsinin aşağı və yaxud yuxarı olması dolayı yolla stimullaşdırma və məhdudlaşdırma funksiyası rolunu oynayır.

Mövzu 8. Dövlətin pul-kredit siyasəti

Plan:

1. Pul-kredit siyasətinin mahiyyəti, məqsəd və vəzifələri.
2. Pul-kredit siyasətinin alətləri, onların təsiri mexanizmi.

1. İqtisadiyyatda lazımı pul kütləsini təmin etmək və tənzimləmək üçün dövlət pul-kredit siyasətindən istifadə edir. Onun əsas vəzifələrinə aşağıdakılar aiddir:

1) İqtisadi konyukturanı və dövriyyədə olan pul kütləsini tənzimləmək, inflyasiya ilə mübarizə aparmaq.

2) Milli valyutanın məzənnəsini aparıcı dövlətlərin dönərli valyutalarına nisbətən tənzimləmək.

3) Ölkənin müsbət tədiyə balansına nail olmaq.

Dövlət tərəfindən həyata keçirilən pul-kredit siyasətini reallaşdırmaq üçün onun aşağıdakı istiqamətləri seçilir:

1) İqtisadi sabitliyə nail olmaq üçün dövlət pul-kredit siyasətinin müəyyən vaxt üçün zəruri olan metodları seçir və tətbiq edir.

2) Dövlət cari və gələcək dövr üçün pul-kredit siyasəti sahəsində strategiyanın müəyyənləşdirir.

3) Hər il üçün pul-kredit siyasətində tətbiq edilən tədbirlərin istiqamətlərini və müddətini dövlətin idarəedici hakimiyyət orqanları tərəfindən təsdiqləyir.

Pul-kredit siyasəti ilə iqtisadi siyasəti həyata keçirən zaman aşağıdakı son və aralıq məqsədlər qarşıya qoyulur:

Son məqsədlərə ÜDM tez zamanda artımını, işsizliyin aşağı salınmasını, sabit qiymətlərin, dayanıqlı tədiyyə balansının təmin edilməsini göstərmək olar.

Aralıq məqsədlərə isə pul kütləsi, faiz dərəcəsi və mübadilə məzənnəsinin təyini və tənzimlənməsi aid edilə bilər. Qərbi iqtisadi ədəbiyyatında bu aralıq məqsədlərinin nə Mərkəzi Bankın pul-kredit siyasətinin alətlərinə, nə də onun pul-kredit siyasətinin real məqsədlərinə aid etmələr və belə hesab edirlər ki, onlar Mərkəzi Bankın alətləri ilə məqsədlərini birləşdirən bir mexanizmdir.

2. Beynəlxalq aləmdə, təcrübədə dövlət tərəfindən həyata keçirilən pul-kredit siyasətinin 3 əsas metodundan istifadə edilir. Bunlar aşağıdakılardır:

1) Uçot dərəcəsi (diskont, yenidən maliyyələşdirmə və s.): dövlət tərəfindən Mərkəzi Bank kommersiya və dövlət banklarına kredit verir və bu kreditə görə sabit faiz təyin edir. Ümumiyyətlə, dövlət tərəfindən həyata keçirilən pul-kredit siyasətinin istiqamətləri və bu uçot dərəcəsi Mərkəzi Bank tərəfindən təyin olunmaqla prezident tərəfindən hər il təsdiqləndikdən sonra reallaşdırılır. Milli iqtisadiyyatın inkişafında uçot dərəcəsinin əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, dövlət onun köməyi ilə bahalı və ucuz pul siyasətini həyata keçirə bilər. Uçot dərəcəsi birbaşa həm milli valyutanın məzənnəsinə, həm

də kommersiya və dövlət bankları tərəfindən kredit bazarında təyin edilən kreditə görə faizin dərəcəsinə təsir göstərir.

2) Məcburi ehtiyat normaları: dövlət məcburi ehtiyat normalarını inzibati təsir metodu kimi seçərək bankların nağd pul ehtiyatlarına təsir göstərir. Bu metodla dövlət bankların kreditvermə imkanlarını azaldır, yəni dövlət bankların əlində olan nağd pulun müəyyən faizini (Azərbaycanda nizamnamə kapitalına görə 12%) götürərək özündə saxlayır. Bu zaman saxlanılan vasitəyə görə Mərkəzi Bank banklara nə vəsait ödəmir, nə də onalrda vəsait almır. Ümumiyyətlə, bu metodla Mərkəzi Bank bankların rəqabət qabiliyyətliliyini artırmaq üçün tətbiq edilir.

3) Açıq bazarda əməliyyatlar. Bu metod dövlətin uçot (diskont) siyasətinin səmərəliliyini artırmaq üçün tətbiq edilir. Bu metodun işləmə mexanizmi ondan ibarətdir ki, Mərkəzi Bank dövlətin qiymətli kağızlarını, bankların kredit öhdəliklərini alıb-satmaqla məşğul olur. Açıq bazarda əməliyyatların əsas xüsusiyyəti odur ki, dövlətin qiymətli kağızlarının alınıb-satılması bazar kursu ilə deyil, əvvəlcədən təyin edilmiş kursla həyata keçirilir. Faiz dərəcələri isə onların müddətliyindən asılı olaraq Mərkəzi Bank tərəfindən differensiallaşdırılmış şəkildə müəyyənləşdirilir. Bu zaman Mərkəzi Bankın pul bazarına və kapital bazarına təsiri ondan ibarətdir ki, o açıq bazarda faizi dəyişməklə kredit institutları üçün dövlətin qiymətli kağızlarını alıb-satmasına müsbət şərait yaradır və onların likvidliklərinin artırılmasına təsir göstərir. Açıq bazarda əməliyyatlar bir tərəfdən Mərkəzi Bankla, digər tərəfdən kredit təşkilatları arasında həyata keçirilir və bu əməliyyatlar diskont siyasətini nisbətən qısamüddətli konyuktur dəyişikliklərinə daha çox adaptasiya edir. Ümumiyyətlə, bu metod büdcə kəsirinin artdığı şəraitdə daha çox tətbiq edilir və müəyyən üstünlüyə malik olur. Azərbaycanda bu 3 metoddan başqa Mərkəzi Bank tərəfindən pul-kredit siyasətinin aşağıdakı əlavə 3 metodu da tətbiq edilir:

1) Milli valyutanın məzənnəsinin təyini və tənzimlənməsi.

2) Mərkəzləşdirilmiş kreditlərin verilməsi. Dövlət iqtisadiyyatda müəyyən struktur dəyişiklikləri aparmaq üçün və bəzi sahələri inkişaf etdirmək üçün mərkəzləşdirilmiş şəkildə aşağı faizli, uzunmüddətli və yaxud digər güzəştli şərtlərlə kreditlər verirlər. Verilən

kreditlər yalnız verilən idarənin, təşkilatın, müəssisənin və s.-nin baş idarəsinə verir. Çox vaxt belə kreditlər ipoteka formasında verilir.

3) Banklara nəzarət: banklara nəzarət 2 formada həyata keçirilir: daxili və xarici nəzarət.

Daxili nəzarət onun təsisçiləri tərəfindən və yaxud idarə heyəti tərəfindən istənilən vaxt keçirilir. Məsələn: maliyyə təftiş yoxlamaları və ya audit yoxlamaları və s.

Xarici nəzarət Mərkəzi Bank tərəfindən ildə 2 dəfədən artıq olmayaraq həyata keçirilə bilər. Bu yoxlama bankın fəaliyyəti ilə əlaqədar olan 11 əsas iqtisadi göstərici üzrə həyata keçirilir. Məsələn: 1) nizamnamə kapitalının məbləğinin tam olması; 2) bir fiziki şəxsə düşən riskin miqdarı; 3) bir hüquqi şəxsə düşən riskin miqdarı və s.

Bu sxemin əsasını inkişaf etmiş ölkələrin mərkəzi bankları tərəfindən qəbul edilmiş prinsip təşkil edir.

Valyuta tənzimlənməsi geniş anlayış olub, milli valyutanın əsas xarici valyutalarla nisbətini, xarici valyutanın ölkə daxilində dövriyyəsinin beynəlxalq hesablaşmaları, valyutada məcburi olan ödəmələr sistemini və s.-ni əks etdirir. Hər milli valyuta digər valyutalara nisbətən müəyyən pul dəyərində malikdir ki, buna valyuta

Pul - kredit siyasətin fəaliyyət sxemi

Pul-kredit siyasətin vasitələri	Əməliyyat məqsədləri	Aralıq məqsədlər	Son məqsədlər
1.Uçot dərəcəsi	Hökumətə	Pul kütləsi,	İnflyasiya
2.Məcburi ehtiyatlar normasi	Kommersiya banklarına Banklararası	Kommersiya bankları, faiz dərəcəsi	sürəti Milli valyutanın məzənnəsi
3.Mərkəzi Bankın dövlət istiqrazı ilə əməliyyatları	qurumlara verilən kredit bazarında kredit dərəcəsi		ÜDM-in artımı İntestisiya mühiti Məşğulluğun səviyyəsi

kursunun (məzənnəsinin) təyin edilməsi, ticarət əməliyyatları həyata keçirmək, dünya bazar qiymətləri ilə daxili milli bazar qiymətlərini müqayisə etmək üçün, müəssisə və təşkilatların hesablarının xarici valyutada yenidən qiymətləndirilməsi üçün zəruri sayılır. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində valyuta münasibətləri bazar və dövlət tənzimlənməsi şəklində həyata keçirilir. Bazar valyuta tənzimlənməsi tələb və təklif əsasında valyuta bazarında reallaşdırılır. Dövlət tərəfindən valyuta tənzimlənməsi isə valyuta münasibətlərinin və proporsiyalarının fəal surətdə tənzimlənməsini və formalaşmasını özündə əks etdirir. Bazar iqtisadiyyatında dövlət tərəfindən həyata keçirilən belə tənzimləmələr valyuta siyasətində əks olunur. Valyuta siyasətinin iki forması mövcuddur:

1) Sturuktur valyuta siyasəti – dünya valyuta sistemində sturuktur dəyişikliklərin həyata keçirilməsinə yönəldilən uzunmüddətli tədbirlər məcmusudur. O, valyuta islahatları formasında reallaşdırılır.

2) Cari valyuta siyasəti – Bu, operativ olaraq valyuta məzənnəsinin tənzimlənməsinə, gündəlik valyuta əməliyyatlarının, valyuta bazarının və gizli bazarının tənzimlənməsinə yönəldilən qısamüddətli tədbirlər məcmusudur.

Valyuta siyasətinin aşağıdakı metodları vardır:

- 1) Diskont valyuta siyasəti;
- 2) Deviz valyuta siyasəti metodları.

Diskont valyuta siyasəti metodu Mərkəzi Bankın təyin etdiyi uçot dərəcəsini, milli valyutanın məzənnəsinə təsirini əks etdirir. Yəni dərəcə yüksək olduqda milli valyutaya tələb nisbətən artır və milli valyutanın dəyəri xarici ölkələrin valyutalarına artır və əksinə, yəni dövlət uçot dərəcəsinin köməyi ilə ölkəyə kapital axınına tənzimləyir. Bununla da tədiyə balansının vəziyyəti (yaxşılaşmasına) və milli valyuta kursunun yüksəlməsinə səbəb olur. Deviz valyuta siyasəti milli valyuta məzənnəsinə xarici valyuta alıb-satması yolu ilə dövlət orqanlarının təsiri metodudur. Milli valyutanın məzənnəsinə artırmaq məqsədilə Mərkəzi Bank xarici valyutanı satır və əksinə milli valyutanın məzənnəsinə azaltmaq məqsədilə xarici valyutanı alır. Hal-hazırda deviz siyasəti valyuta intervensiyası formasında

həyata keçirilir. Yəni Mərkəzi Bank valyuta bazarında baş verən əməliyyatlara müdaxilə edərək məzənnəyə təsir göstərir. Bu formanın əsas xarakterik cəhəti ondan ibarətdir ki, o, qısamüddətli dövrdə daha geniş miqyası əhatə edə bilər. Deviz metodunun daha bir forması valyuta ehtiyatlarının diversifikasiyasıdır. Hər bir dövlətin iqtisadi qüdrəti onu valyuta, qızıl ehtiyatlarının həcmi ilə ölçülür. Valyuta ehtiyatları əsasən dövrəli və sabit olan, beynəlxalq münasibətlərdə qəbul edilən valyutalardan təşkil olunur. Yəni ABŞ dolları, avro, funtsterlinq, yapon iyenası, və s. Dövlət valyuta ehtiyatlarını daim artırmaq marağında olduğundan inflyasiyaya uğrayan valyuta mütəmadi olaraq digər valyuta ilə dəyişir. Eyni zamanda valyuta ehtiyatlarının diversifikasiyası beynəlxalq hesablaşmaları həyata keçirmək üçün bir valyutanın satılaraq əvəzində digərinin alınmasında da öz əksini tapır.

Deviz metodunun daha bir forması valyutanın *devalvasiyası* və *revalvasiyasıdır*.

Devalvasiyada – məzənnə aşağı düşür. *Revalvasiyada* – məzənnə yuxarı qalxır.

Valyuta məzənnəsinin tənzimlənməsi sahəsində Mərkəzi Bankın aşağıdakı funksiyaları var: 1) Kommersiya bankları üçün xaricdən cəlb etdikləri kreditlərin həcminə məhdudiyyətlər qoymaq; 2) valyuta, faiz və məzənnə risklərinin həcmələrinin maksimal səviyyəsinin təyin etmək; 3) valyuta ehtiyatların idarə etmək; 4) ölkə ərazisində xarici valyutanın dövriyyə sferasının və qaydalarını müəyyənləşdirmək; 5) valyuta əməliyyatlarının həyat keçirilməsi üçün lisenziyaların razılığını vermək; 6) valyuta əməliyyatlarının uçotu və statistikasını üzrə kommersiya banklarına nəzarət etmək; 7) beynəlxalq standartlara uyğunlaşmanı təmin etmək.

Dövlətin həyata keçirdiyi valyuta məhdudiyyətlərinin aşağıdakı növləri var: 1) valyuta əməliyyatlarının lisenziyalaşdırılması; 2) valyuta hesablarının tam və yaxud müəyyən hissəsinin bağlanması; 3) mərkəzi, deviz və müxbir banklarda valyuta əməliyyatlarının mərkəzləşdirilməsi.

Valyuta məhdudiyyətlərinin 2 əsas sferasını fərqləndirirlər:

1) Tədiyyə balansının cari əməliyyatları (ticarət və “görünməyən” əməliyyatlar).

2) Kapital əməliyyatları (kapitalların və kreditlərin hərəkəti, mənfəət, vergi və s. ödəmələrin köçürülməsi).

Tədiyyə balansının cari əməliyyatları üzrə aşağıdakı valyuta məhdudiyət formaları tətbiq olunur:

1) Xarici ixracatçıların (ekspartyorların) gəlirlərinin məhdudlaşdırılması.

2) Xarici ixracatçıların valyuta gəlirlərinin tam və yaxud müəyyən hissəsinin daxilində məcburi satışı.

3) Xarici tərəfdaşlara xarici valyutanın satışında məhdudiyətlərin qoyulması.

Milli valyutanın məzənnəsinin artırılması üçün Mərkəzi Bank tərəfindən aşağıdakı birbaşa inzibati tənzimləmə metodları da tətbiq olunur:

1) Milli qiymətli kağızların xaricilərə satışına və qeyri-rezidentlərin investisiyalarına məhdudiyətlərin qoyulması.

2) Ölkəyə gətirilən və ölkədən çıxarılan valyutanın həcmində məhdudiyətlərinin qoyulması.

3) Məcburi depozitlər sxeminin tətbiqi.

4) Mərkəzi Bankda xarici valyutada olan borcların mütləq konversiyası (dəyişdirilməsi) və s.

Mövzu 9. Dövlətin antiinflasiya siyasəti və qiymətlərin tənzimlənməsi

Plan:

1. Dövlətin antiinflasiya siyasəti və antiinflasiya strategiyası.
2. Qiymətlərin dövlət tənzimlənməsi.

1. İnflasiyanın neqativ sosial-iqtisadi nəticələri dövləti müəyyən antiinflasiya siyasətini, yəni bu neqativ prosesin səbəb-

lərini aradan qaldırmağa imkan verən kompleks tədbirləri həyata keçirməyə məcbur edir.

Təcrübədə bu siyasətin səmərəliliyinin zəruri şərtləri aşağıdakı kimi ifadə olunur:

1) cari inflasiyanın elmi cəhətdən əsaslandırılmış prinsiplər əsasında qiymətləndirilməsi;

2) maliyyə, pul, kredit təşkilatları ilə hökumət orqanlarının fəaliyyətinin uzlaşdırılması;

3) antiinflasiya mexanizminin kompleksliliyi və çox həlqəliliyi.

Cari inflasiyanın elmi cəhətdən əsaslandırılmış prinsiplər əsasında qiymətləndirilməsi. İnflasiya ilə effektiv mübarizə proqramının işlənilməsi, ilk növbədə, düzgün “diaqnoz” qoyulmasını mövcud faktiki informasiya massivinin ətraflı təhlili əsasında bu prosesin elmi cəhətdən dəyərləndirilməsini tələb edir. Burada “diaqnoz” dedikdə, hər şeydən əvvəl, qiymətlərin ümumi səviyyəsinin artımının və cari inflasiyanı müəyyən edən dərin səbəblərin aşkara çıxarılması nəzərdə tutulur. Bu və ya digər “reseptlər” toplusu və onların tətbiqinin nəticələrini müəyyən etmək üçün ölkədə inkişafın indiki dövründə tələb inflasiyası və ya əksinə, xərc inflasiyasının təzahürləri ilə qarşılaşdığını aydın görmək olar. Bu təkcə ona görə zəruri deyildir ki, inflasiyanın qeyd olunan növləri keyfiyyətə fərqli səbəblərə malikdir, deməli dövlətin onları aradan qaldırmaq üzrə tədbirləri də heç cür eyni tipli ola bilmir, həm də bu ona görə zəruridir ki, təcrübədə bazar sisteminin daxili mexanizmlərinin təsiri altında onların hər birinin aradan qaldırılması potensialı nəzərəcarpacaq dərəcədə fərqlənir. Qeyri-mütəşəkkil surətdə fəaliyyət göstərən bazar mexanizmi, sözsüz ki, özündə tələb inflasiyasının aradan qaldırılması üçün bəzi ilkin şərtləri ehtiva edir. Məlumdur ki, qiymətlərin artırılması zamanı, adətən ölkədə əhalinin daha çox təmin olunmuş, əmanətlərə yüksək meyilliyə malik olan təbəqəsi xeyrinə milli gəlirin yenidən bölgüsü baş verir. Bunun nəticəsində istehlaka orta meyillik ölkədə azalmağa başlayır, bu da istehlakçı tələbinin sıxılmasına və inflasiyanın monetar faktorlarının kənara çəkilməsinə səbəb olur.

Lakin belə məntiqli konstruksiyada ciddi nöqsanı müəyyən etmək çətin deyil. Bu nöqsan qiymətlərin sürətli artımı və bu inflyasiya gözləməsinin sürətləndirilmiş nəticəsi (əsasən bazar mexanizmi deformasiyaedilmiş və ya kifayət qədər inkişaf etməmiş ölkələrdə) tamamilə əhalini onun istehlak aktivliyinin sürətləndirilmiş artımına qarşı oyatmaq qabiliyyətindədir. Bu gün praktiki olaraq sübut olunmuş hesab etmək olar ki, tələb inflyasiyası ümumilikdə sərhəd tanımır. Bu, o vaxta kimi davam edir ki, hələ ki, cəmiyyətin həddindən artıq məcmu xərcləri ilə bağlı məhdudiyyətlər gözlənilir. Eyni zamanda təcrübə göstərir ki, onların ölçüsünün məhdudlaşdırılması, adətən dövlətin aktiv müdaxiləsi olmadan mümkün olmur.

Xərclər inflyasiyası kifayət qədər özü-özünü “müalicə edir”. Əgər iqtisadiyyatda rəqabət mühiti qorunub saxlanarsa, onda dövlətin qiymət dinamikasının tənzimlənməsinə birbaşa müdaxiləsi tələb olunmaya da bilər. “Özünü müalicə” mexanizmi belədir: istehsalın sabit xərclərinin artımı məcmu tələbin yerdəyişməsi deməkdir, yəni real UDM-un azalması, işsizliyin artımı və uyğun olaraq əməkhaqqının azalması və əməyin ödənilməsinə dəyişən xərclərin aşağı düşməsi inflyasiya prosesinin qeyri-monetar faktorlarını iflic halına salır.

Maliyyə və pul-kredit qurumlarının hökumət orqanlarının fəaliyyəti ilə uzlaşdırılması. Antiinflyasiya siyasətinin müvəffəqiyyətlə reallaşdırılması üçün maliyyə, pul-kredit qurumları ilə hökumət orqanlarının (Maliyyə Nazirliyi, Mərkəzi Bank) fəaliyyətini uzlaşdırmalı, idarə olunmayan inflyasiyanın durmadan aradan qaldırılmasını təmin etmək üçün bu sahədə sərt saxlamalıdır. Həmin qurumlar onlar tərəfindən həyata keçirilən antiinflyasiya siyasətinin pul-kredit tənzimləyicilərini öz fəaliyyətinin əsasını qoymalıdır. Bu məqsədlə antiinflyasiya siyasətini həyata keçirərkən dövlət onun bütün nəticələrini tam nəzərə ala bilmir.

Mərkəzi Bank bu şərtlərə riayət edərkən istənilən halda ölkəni artıq pul kütləsi ilə doldurulması həvəsinə uymamalıdır. Əks təqdirdə bu bazar subyektlərinin və böyük əhali kütləsinin həyat səviyyəsinə mənfi təsir göstərə bilər.

Antiinflyasiya mexanizminin kompleksliliyi və çox həlqəliliyi.

Bu mexanizm ölkədə pul kütləsinin yalnız məhdudlaşdırılmasına əsaslanmamalıdır. Əlbəttə, ÜDM-in strukturunda pul kütləsinin artması və xüsusən istehlak mallarına qiymətin yüksəlməsində özünü təzahür edir. Belə bir proses iqtisadi orqanizmin həlqələrinə də zərbə vurur. Əgər inflyasiyaya vaxtında diaqnoz qoyulmazsa, müalicə edilməyibsə, təkcə pul dövriyyəsinin normallaşdırılması ilə kifayətlənmək lazımi nəticələri verməyəcəkdir. Bu yalnız tələb inflyasiyasının monetar faktorlarının qiymət dinamikasında üstünlük verildiyi təqdirdə mənə kəsb edir. Bu inflyasiyanı restriktiv pul-kredit siyasətinin alətlərinin köməyi ilə ölkənin ümumi iqtisadi vəziyyəti üçün heç bir ciddi zərər olmadan aradan qaldırmaq mümkündür. Əgər inflyasiya proseslərinin strukturunda qeyri-monetar xarakterli faktorlar üstünlük təşkil edərsə, onların ardıcıl neytrallaşdırılması, həmçinin uyğun fiskal siyasətin (ümumdövlət maliyyəsinin “müalicəsi” ilə əlaqədar) həyata keçirilməsini, investisiya prosesinin stimullaşdırılmasını, rəqabət prinsiplərinin möhkəmləndirilməsini, istehlak xərclərinin məhdudlaşdırılmasını və s. tələb edəcəkdir.

İnflyasiyanı fəal, əsas tədbirlərin görülməsi yolu ilə ləğv etmək və ya ona passiv uyğunlaşma ilə kifayətlənmək – məsələsinin həllini əvvəlcədən müəyyənləşdirmək lazımdır. Əks təqdirdə hakimiyyətin fəaliyyəti əməkhaqqının, pensiyaların, maddi yardımların, faiz stavkalarının, şirkətlərin investisiya xərclərinin (amortizasiya ayırmaları daxil olmaqla) və s.-nin. indeksasiyasını zərurətə çevirir. Əhalinin qiymətlərin davamlı artımına adaptasiyasının bu cür alətləri inflyasiyanın səbələrinə və mexanizmlərinə deyil, daha onun nəticələrinə söykənir. Həmçinin onlar inflyasiya proseslərini nəzərəcərpacaq dərəcədə gücləndirə bilər. Ümumiyyətlə, büdcə defisitinin maliyyələşdirilməsində borc üsullarından istifadə antiinflyasiya tənzimlənməsinin komponenti sayılmır. Çünki bu hal, prinsip etibarilə, qiymət dinamikasının stabilləşmə problemini həll etməyərək sadəcə olaraq mövcud problemin həllini gələcəyə keçirir. Keçidin ilkin mərhələsində ölkəmizdə antiinflyasiya tənzimlənməsinin hələ bir variantı da realizə olunmuşdur. Lakin əslində bu, prinsip etibarilə, inflyasiya problemini həll etmirdi.

İnflyasiya üzərində tam və qəti (son) qələbə obrazlı ifadə etsək o illüziyalı məqsəd sayılır. Çünki onu doğuran obyektiv amillərin bir çoxu təkrar istehsal prosesinin özünün daxili mexanizmi ilə bağlıdır və vaxtaşırı olaraq inflyasiyanın baş verməsinin potensial imkanı həmişə mövcud olur. İnflyasiyaya yol verməmək üçün hökumət ev təsərrüfatını həddindən artıq vergilərlə yükləməməli, gəlirlərin yenidən bölgüsü sferasına həddən artıq müdaxilə etməməlidir. Bununla yanaşı zəruri hallarda ölkədə gərgin sosial-iqtisadi və siyasi situasiya zamanı müəyyən anda dövlət iqtisadi siyasəti bütövlükdə inflyasiya nəticələri doğura biləcək tədbirlərin reallaşmasına, intensiv yenidən bölgü proseslərinin həyata keçirilməsinə yönəldə bilər.

Təcrübə onu da göstərir ki, inzibati yolla inflyasiyanın tam dayandırılması, əslində uzun bir müddətdə bu mümkün deyildir, həmçinin neqativ nəticələrə malikdir. Bu, iqtisadiyyatın antitsiklik tənzimlənməsindən, faiz stavkalarına, səhmlərin kursuna, investisiyalara, istehsalın həcminə stimullaşdırıcı təsir göstərmək üçün dövlətin fəal müdaxiləsi siyasətinin alətlərindən istifadədən imtina kimi qiymətləndirilə bilər. Lakin harada ki, qısamüddətli stabilləşdirmə siyasəti tətbiq olunduqda belə, yenə də labüd surətdə onun inflyasiya effekti (aşağı və yuxarı konyuktura şəraitində) göstərilir. İnflyasiya ölkələrarası kapital yerləşdirilməsi ilə əlaqədar da qaçılmazdır. Bu çoxmilyardlı “isti” pullar daima özünün daha gəlirli tətbiqi sferalarını axtarır. Bundan başqa, Mərkəzi Bankın gələcəyə pul kütləsi artımının mümkün sərhədlərinin müəyyən edilməsi zamanı onun targetləşdirilməsi siyasəti çərçivəsində nöqsanlı fəaliyyətinin mümkünlüyünü tamamilə istisna etmək olmaz. Qiymətlərin ümumi səviyyəsinin artımı mexanizmlərinin aradan qaldırılması üçün insanlar sağlam bazar psixologiyasına malik olmalıdır, qiymətlərin ümumi səviyyəsinin artmasını görərək insanlar bununla bağlı Piqu effektinin fəaliyyətini yaradan, qiymətlərin sonrakı azalmasına əmin olmalıdır.

İnflyasiya ilə mübarizə - müəyyən müddət üçün nəzərdə tutulmuş siyasi proqram deyil, müddətsiz proqramdır, dövlətin gündəlik öhdəliyi, onun daimi funksiyasıdır. Hökumətin və Mərkəzi Bankın əsil məqsədi yalnız inflyasiyanı mülayim, balanslaşdırılmış, proq-

nozlu, yəni həm də onu nəzarətdə olan bir prosesə çevirməkdən ibarət ola bilər. Antiinflyasiya siyasətinin formalaşması zamanı dövlət təkcə onun məqsədli istiqamətini deyil, həm də müddətli intervalını da müəyyən etməlidir. Ancaq müəyyən interval müddətində verilmiş məqsədə çatmaq olar. Bu dövrün davamlı olması, etməsi istiqamətinin müəyyən edilməsi, dəyərləndirilməsi qiymətlərin ümumi səviyyəsinin artımı tempindən çox asılı olar.

Dövlətin antiinflyasiya siyasətinin strukturuna onun strategiyası (özünə müəyyən laqdan sonra effekt verən radikal tədbirləri daxil edən) və taktikası (qiymət dinamikasını sürətlə stabilləşdirmək qabiliyyətli “birdəfəlik aktın” ssenarisi üzrə həyata keçirilən) daxildir.

Antiinflyasiya strategiyasının komponentləri aşağıdakılar sayılır:

- 1) inflyasiya gözləmələrinin ləğv edilməsi;
- 2) pul aqreqatlarının və ya valyuta kursunun, yaxud inflyasiyanın targetləşdirilməsi siyasətinin həyata keçirilməsi;
- 3) bütövlükdə büdcə defisitinin ləğv edilməsi və ya mərhələlərlə ixtisarı;
- 4) iqtisadiyyatın strukturla yenidən qurulması;
- 5) iqtisadiyyatın inhisarsızlaşdırılması.

İnflyasiya gözləmələrinin ləğv edilməsi siyasəti iqtisadi agentlərin tarixən formalaşan davranışının radikal syrətdə aradan qaldırılmasına yönəldilir və nağd pulun alıcılıq qabiliyyətinin itkisinə yol verməmək məqsədilə daha tez bazarlıq etmək tədbirlərini əhatə edir. Əhalinin inflyasiya psixologiyasında həlledici dəyişikliyə nail olunması inflyasiyanın özünün qabaqcadan qarşısının alınmasını tələb etmir. Bu məsələnin həlli ilkin şərti hesab olunmur. Bununla belə əhalinin əksəriyyətinin etibarını qazanan hökumətin formalaşması və bazar mexanizmlərinin möhkəmləndirilməsi, hər şeydən əvvəl, mövcud inflyasiya gözləmələrinin ləğv edilməsinin birbaşa nəticəsinə çevrilir.

İnflyasiya gözləmələrinin aradan qaldırılmasında qiymətlərin tənzimlənməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Əgər qiymətlərin müəyyənləşdirilməsi hakimiyyət orqanlarının sərəncamındadırsa, əmtəə defisiti və defisit (inflyasiya) gözləməsi qaçılmaz olcaq. Qiymətlərin

liberallaşdırılması əmtəə bazarlarının total inhisarı şəraitində də mümkündür, lakin bu, inflyasiyanın (iqtisadi agentlərin müvafiq gözləmələri ilə) kəskin surətləndirilməsini labüd surətdə tələb edəcəkdir. Ona görə də bazar mexanizmlərinin möhkəmləndirilməsi rəqabət mühitinin formalaşmasını və bu, yaxud digər şirkətlərin inhisarçı davranışı faktlarının tamamilə aradan qaldırılmasını zərurətə çevirir.

Dövlət tərəfindən dəqiq irəli sürülən inflyasiya tempi və onun təminatını zəiflətmək cəhdləri zamanı qiymət dinamikasının stabilləşməsi məqsədi bütün digərləri üzərində üstün olur, ev təsərrüfatı və şirkətləri öz iqtisadi davranışını qəfil dəyişir. Onlar əmanətlərin artırılması haqqında ciddi fikirləşməyə başlayaraq öz istehlak potensialını tədricən müəyyənləşdirir.

Hər bir hökumətin əsas vəzifəsi - onun tərəfindən keçirilən antiinflyasiya kursu və inflyasiya gözləməsinin stabilliyinin dəyişilməzliyinə əhalini inandırmaqdır. Əgər bu həll edilərsə və etibar bərpa olunarsa, onda hakimiyyət ictimai fikirləri idarə edərək vacib antiinflyasiya məqsədlərinə hətta bunun üçün zəruri resursların kifayət qələr olmadığı şəraitdə nail olmağın real imkanlarını əldə edir.

Pul aqreqatlarının, valyuta kursunun və inflyasiyanın targetləşdirilməsi siyasətinin keçirilməsi. Pul aqreqatlarının targetləşdirilməsi siyasətini keçirərkən Mərkəzi Bank gələcək üçün Fridmen bərabərliyinə (tənliyi) uyğun olaraq pul kütləsi artımının məqsədli istiqamətini verir. Təcrübə göstərir ki, bu cür yanaşma pula olan tələbin dəyişməsi zamanı effektiv hesab olunmur. Valyuta kursunun targetləşdirilməsi siyasəti valyuta tənzimlənməsini nəzərdə tutur. Bu, inflyasiyanın aşağı templəri ilə ölkənin milli valyutasının xarici valyuta ilə bağlılığı ilə nəticələnir. Eyni zamanda, valyuta tənzimlənməsi inflyasiya spiralının “qiymət - valyuta kursu – qiymət”-in sərt fəaliyyətinə yol verməməyə yönəldilir ki, bu da mübadilə kursunun stabilləşməsinə nisbi nail olunmasına imkan verir. O, ilk növbədə, “valyuta dəhlizini” (valyuta kursunun dəyişməsinin yuxarı və aşağı hədlərini əks etdirir) müəyyən edən alətləri ilə, həmçinin Mərkəzi Bank tərəfindən valyuta intervensiyasının elə istiqamətləndirilməsini təmin edilir ki, ona uyğun olaraq milli val-

yutanın surətlə qiymətdən düşməsi təhlükəsi yaranan zaman Mərkəzi Banka onun qızıl-valyuta ehtiyatlarının müəyyən hissəsinin satışı çıxarılmasını nəzərdə tutur. Inflyasiyanın qarşısının alınmasının belə tənzimlənmə metodunun tətbiqi ilkənin ümumi xərcləri, pul təklifi dinamikası üzərində real nəzarəti həyata keçirməyə imkan verir. Belə nəzarəti faktiki olaraq o ölkənin Mərkəzi Bankı həyata keçirir ki, onun pul kütləsi valyutaya süni olaraq bağlıdır. Ona görə də son illər İEO-in mərkəzi bankları inflyasiya targetləşdirilməsi siyasətinə daha çox tətbiq edir. O, inflyasiyanın müşahidə olunan səviyyəsi ilə perspektiv üçün proqnozlaşdırılan, arzu olunan tempi ilə müqayisəsinə əsaslanır. Müvafiq olaraq verilmiş məqsədli istiqamətlərinə nail olmaq üçün pul-kredit siyasətinin alətləri ilə qiymət dinamikasının monetar və qeyri-monetar faktorlarının təsiri əsas götürülür. Ötən əsrin 90-cı illərindən başlayaraq bir neçə İEO-də aparılan inflyasiya targetləşdirilməsi siyasətinin ən vacib şərtlərindən biri kimi dövlətin fiskal – hakim mövqə tutmaqdan bu prosesə dövlətin müdaxilədən imtina etməsi olmuşdur. Fiskal-hakim mövqə tutmaq dedikdə, ilk növbədə, Mərkəzi Bank tərəfindən hökumətin büdcə defisitinin örtülməsinə təqdim etdiyi birbaşa kreditlərin sayı üzərində sərt məhdudiyət qoyulmasını nəzərdə tutur.

Büdcə defisitinin onun bütövlükdə ləğv edilməsi perspektivi və mərhələlərlə ixtisarı. Dövlət büdcəsinin gəlir, həm də xərc hissələrinin manipulyasiya edilməsi vasitəsilə əldə oluna bilər. Bununla bərabər büdcəyə vergi daxilolmalarının artımı ilə inflyasiyanın qarşısını almaq baxımından vergi stavkalarının yüksəldilməsi arasında əlaqənin olması heç də vacib deyildir. Bu zaman fiskal orqanlar tərəfindən dövrüyyədən artıq pulun müəyyən hissəsinin kənar edilməsi ev təsərrüfatını və şirkətlərin əlində olan gəlirlərin azalmasına gətirib çıxarır, deməli onların istehlak və investisiya tələbinin azalmasına səbəb olur. Lakin vergilərin artımının digər tərəfi də var. Birincisi, o, əmək və investisiya aktivliyinin zəifləməsinə, kapitalın xaricə ötürülməsinə, Laffer effektinə uyğun olaraq büdcəyə daxilolmaların mütləq ixtisarına gətirib çıxaran kölgə iqtisadiyyatının çiçəklənməsinə səbəb ola bilər. İkincisi, dövlət öz ehtiyaclarının (ilk növbədə, hərbi və sosial xərclərin) maliyyələşdirilməsini vergilər

vasitəsilə aradan qaldırılmasına imkan verir. Bu da dövlət xərclərinin multiplikatorundan irəli gələrək milli iqtisadiyyatın digər halqlarında tələbinin artırılmasına gətirib çıxarır. Bu, vergi artımının antiinflasiya effektini birdən-birə zəiflədir. Əgər dövlət hər hansı stabilləşmə fonduna bənzər vergi daxilolmalarının pul artımını dondurarsa, bu effekt daha təsirli ola bilər. Lakin bu prosesə yüksək inflasiya şəraitində, adətən olduqca ölkədə ki, gərgin sosial-siyasi situasiya əngəl ola bilər. Nəhayət, üçüncüsü, inhisarçılıq şəraitində iqtisadiyyatda vergilərin artımı qiymət artımının əlavə faktoru (vergi inflasiyası formasında) ola bilər.

Beləliklə, vergilərin artımının antiinflasiya təsiri yalnız rəqabət mühitinin saxlanması şəraitində, vergi şkalasının normal zonasında vergilər şəklində yığılmış vəsaitlərin müsadirə edilməsi mümkündür.

Mənfəətə vergi stavkalarının azalması investisiya aktivliyinin yüksəlməsi istehsalın və məşğulluğun, həcmnin vergiqoymaya aid olan gəlirlərin artırılmasına, habelə büdcə kəsirinin azalmasına və gəlirlərin çoxalmasına gətirib çıxarır.

Fərdi gəlir vergisi dəyərlərinin azalması şəxsi əmanətlərin artımına səbəb olur. Bu zaman Mərkəzi Bankın qeyri- hökumət borcları və ya birbaşa pul emissiyası siyasəti ilə büdcə kəsirinin bərc örtülməsini təmin etməklə ilə investisiyaların maliyyələşdirilməsini mümkün edir. Təklif iqtisadiyyatı nəzəriyyəsinə uyğun olaraq büdcə problemlərinin bu cür həlli yalnız o halda mümkündür ki, əgər gəlir vergisi dərəcəsinin azaldılması, ilk növbədə, yüksək gəlirləri əhatə edəcək, çünki məhz onların sahibləri müasir cəmiyyətdə əsas əmanətçilər kimi çıxış edirlər. Yeni neoklassiklərin mövqeyinə zidd olan Keyns yanaşmasına uyğun olaraq vergilərin azaldılması, ilk növbədə, kiçik gəlirlərin sahiblərinə aid edilməlidir, hansı ki, özlərinin malik olduqları gəlirləri genişləndirərək dövlət büdcəsi üçün əlverişli nəticələrə münasib olan, istehlak xərclərini artırmaq imkanı əldə edirlər.

Müəyyən şəraitdə, xüsusən də büdcənin qeyri-tarazlığı şəraitində büdcənin kəsirinin azaldılması strategiyası və bununla inflasiya təhlükəsinin neytrallaşdırılması hökumət tərəfindən sürətli istehsal və maliyyə nəticələrini təmin edən xərclərin çoxaldılması

tədbirlərinin reallaşdırılmasını tələb edir. Bu cür, sözsüz ki, çox riskli strategiyanın reallaşdırılması milli iqtisadiyyatın investisiya xərclərinin sürətli inkişaf edən seqmentlərinə vergi ödəyicilərinin vəsaitlərinin qoyuluşunu tələb edir. Bu strategiya, həmçinin özünə dövlət borcunun idarə edilməsi üzrə maliyyə hökumət orqanlarının fəaliyyətini özünə daxil edir.

İqtisadiyyatın strukturca yenidən qurulması antiinflasiya məqsədləri ilə ölkədə qiymətlərin artımına müqavimət meyilləri üçün daha çox əhəmiyyətli olan məhsul istehsalının və sahəsinin inkişafını qabaqlayan artımına yönəldilməlidir. İnflasiyanın qəti ləğv edilməsi üçün, sözsüz ki, yüngül sənayenin (ağırla müqayisədə), emal sənayesinin (hasilatla müqayisədə), xidmət sferasının (maddi istehsalla müqayisədə), kənd təsərrüfatının (sənaye ilə müqayisədə) daha sürətli inkişafı lazımdır. Bundan başqa UDM strukturunda mülki təyinatlı məhsulun xüsusi çəkisinin adekvat artımında, hərbi-sənaye kompleksinin məhsul payının arasıkəsilmədən azalmasına yönəldilmiş milli iqtisadiyyatın ardıcıl konverqlusiyası tələb olunur. İnflasiya şəraitində prioritetlərə milli məhsul istehsalının ucuzlaşmasına təsir göstərən ETT-dən dünya səviyyəsində istifadəyə əsaslanan sahələr də aid edilə bilər. Təkrar istehsal proporsiyaları strukturunun əsaslı surətdə yenidən qurulmasının təmin edilməsi kommertiya banklarının uzunmüddətli kreditlərin verilməsinə, milli əmtəə istehsalçıları üçün bərc vəsaitlərinin əldə edilməsi imkanının qiymətləndirilməsini tələb edir. Şirkətin istehsal xərclərini azaldaraq dövlət tərəfindən stimullaşdırılan belə kreditlər təkə bu gün deyil, hətta gələcəkdə istehsalın daha effektiv, intensiv amillərdən istifadə etməklə məhsulun dəyərini aşağı salmağa imkan verir.

İnflasiyanın səbəblərinin aradan qaldırılmasına yönəldilmiş ***iqtisadiyyatın*** inhisarsızlaşdırılması özünə aşağıdakıları daxil edir:

- Şirkətlərin mümkün qovuşması üzərində hökumət nəzarəti. Bu nəzarət gələcəkdə şirkətlərin məhsulunun qiymət səviyyəsinə nəzarət etməyə imkan verir. Belə nəzarətin təmin edilməsi üçün, ilk növbədə, bu sahəyə digər, həm iri, həm kiçik, həm milli, həm də xarici şirkətlərin girişi üçün maneələri kəskin azaltmaq lazımdır. Bu

ya inhisarlaşdırılmış sahəyə daxil olmuş şirkətin xərclərin ixtisarı yolu ilə (vergi güzəştləri, subsidiyalar, imtiyazlar, kreditlər və s. köməyilə), ya da onların gözlənilən daxilolmalarının artırılması vasitəsilə (yeni şirkətlərin sahibkarlıq risklərinin azalması üzrə hökumətin məqsədyönlü fəaliyyəti ilə, xüsusən də onların məhsullarına dövlət sifarişləri ilə) əldə oluna bilər. Əgər rəqabət mühitini sarsıdan qovuşma baş veribsə (şirkətin məhsul buraxılışını qadağan edən antiinhisar qanunvericiliyinin tələblərinə baxmayaraq, istehsalın ümumsahəvi həcmnin 35%-i yol veriləndir), onda inhisarçı-şirkətin məcburi parçalanması tətbiq edilir (məsələn, müharibədən sonra Yaponiyadakı kimi).

• Qiymətlər üzərində nəzarət, iri inhisar şirkətlər tərəfindən qiymətlərin əsassız yüksəlməsinin qadağan edilməsi. Qeyd etmək lazımdır ki, hakimiyyət orqanları şirkətlərə fəaliyyətin müəyyən növü ilə məşğul olmağın müstəsna hüququnu verərək, lisenziyalardan, patentlərdən istifadə edərək milli iqtisadiyyatın inhisarlaşması dərəcəsini qaldırır. Bu, məsələn, istehsal miqyasında xərclərə qənaət zamanı, yəni təbii inhisarın iqtisadi cəhətdən məqsəduyğun müəyyən edilməsi zamanı yararlı ola bilər.

Dövlətin antiinhisar siyasəti həmçinin konkret bazarda və bütövlükdə milli iqtisadiyyatda cari və gələcək situasiyalar haqqında informasiyaların yayılmasını, kiçik və orta biznesin inkişafına yardım və onların biznes maraqlarının müdafiəsini, daxili bazara milli inhisarçıların xarici rəqiblərinin daxil olmasını məhdudlaşdıran siyasət yeridir. Qeyri-təkmil rəqabətin geniş yayıldığı tipik sayılan ölkələrin bazarlarında antiinflyasiya tənzimlənməsinin əsas vəzifəsi inhisarçıların onlar tərəfindən realizə olunan məhsulların qiymətlərinə daxil olan əlavə gəlirlərin ləğv edilməsi üzrə müvafiq tədbirlər kompleksinin işlənməsi zəruri sayılır.

Qeyd etmək lazımdır ki, strateji tənzimləyicilər ölkədə dərhal güclü antiinflyasiya effektini təmin etmir. Belə ki, əgər hökumət inflyasiya ilə mübarizəyə yönəldilmiş strukturca yenidənqurmaya başlayıbsa, onda onun aparılmasının ilk illərində məcmu təklif və məcmu tələbin inflyasiya kəsiyi hətta sürətlənər, yeni müəssisələrin tikinti xərcləri artar və s. Təklif iqtisadiyyatının reseptləri üzrə

büdcə defisitinin azalması məqsədilə vergilərin səviyyəsinin aşağı salınması zamanı bir neçə il ərzində qiymət dinamikasını sürətləndirən bu kəsir nəzərəcarpacaq dərəcədə artır. Ona görə də inflyasiyaya müqavimət göstərmək üçün taktiki tədbirlərin vahid kompleksini tətbiq etmək lazımdır.

2. Bazar iqtisadiyyatında qiymətlərin tənzimlənməsi bir sıra problemlərin, yəni inflyasiyanın, sosial gərginliyin, dünya və daxili bazar qiymətləri arasındakı fərqin, inhisarçılığın və s.-nin tənzimlənməsində geniş istifadə edilən bir mexanizmdir. Qiymətlərin dövlət tərəfindən təyin edilməsi, təsdiq edilməsi, dondurulması, sabit saxlanılması və s. iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş müasir dövlətlərdə bu gün də geniş tətbiq edilir. Dövlət, ümumi iqtisadiyyatda qiymətlərin kəskin qalxmasına yol verməmək məqsədilə onların tərkib elementlərinə birbaşa və yaxud dolay yolla təsir göstərir.

Bazar iqtisadiyyatında aşağıdakı qiymət növləri geniş tətbiq edilir:

- 1) Müəssisənin buraxılış qiyməti.
- 2) Topdansa satış qiyməti.
- 3) Pərakəndə satış qiyməti.
- 4) Kənd təsərrüfatı məhsullarının satınalma qiyməti.
- 5) Müqavilə (kontrakt) qiymətləri.

1) Müəssisənin buraxılış qiyməti aşağıdakı kimi hesablanır:

$$Q_M = M_d + M_p + \Theta DV + \text{aksizlər} + Q_{\text{əlavəsi}} / \text{güzəşti}$$

2) Topdansa satış qiyməti aşağıdakı kimi hesablanır:

$$Q_{T.S} = Q_M (X_{T.S} + M_{\Theta.T.S}) + \Theta DV + \text{Aksiz}$$

Topdansa satış qiymətinə müəssisənin buraxılış qiyməti, topdansa satış təşkilatlarının xərcləri, mənfəəti və vergiləri daxildir.

3) Pərakəndə satış qiyməti aşağıdakı düsturla hesablanır:

$$Q_{P.S} = Q_{T.S} + (X_{P.S} + M_{\Theta.P.S}) + \Theta DV + \text{Aksiz} - + T_{\text{güzəşti}} / \text{əlavəsi}$$

Pərakəndə satış qiymətində topdansa satış qiymətindən başqa pərakəndə satış təşkilatının xərc və mənfəəti, vergilər və ticarət güzəşti və yaxud əlavələri tətbiq olunur.

4)Kənd təsərrüfatında satınalma qiymətləri dövlət tərəfindən təyin edilə bilər və çox zaman belə qiymətlərin yuxarı və aşağı həddləri müəyyənləşdirilir. Qiymətlərin yuxarı həddinin təyini istehlakçıların, alıcıların maraqlarını qorumaq, aşağı həddi təyin edilərsə, istehsalçıların maraqlarını qorumaq nəzərdə tutulur.

5)Kontrakt (müqavilə) qiymətləri 2 tərəf arasında tələb və təklifin təyin edilməsi əsasında müəyyənləşdirilən qiymətdir.

Bazar iqtisadiyyatında dövlət inhisar, təbii inhisar və inhisar mövqeli məhsulların qiymətlərini aşağıdakı metodlarla tənzimləyə bilər:

- 1) Onları özü sabit şəkildə təyin edə bilər.
- 2) Müəssisə tərəfindən verilən qiymətləri bəyannamə (deklarasiya) tətbiq etməklə təhlil etdikdən sonra təsdiqləyə bilər.
- 3) Qiymətlərin dondurulması, yəni fəvqəladə hallarda dövlət qiymətlərin qalxmasına icazə verməmək üçün bir çox vacib məhsulların qiymətini müvəqqəti olaraq dondurur.
- 4) Dövlət bölməsində rentabillik səviyyəsini müəyyən edir.
- 5) Vergi, gömrük dərəcələrini müəyyənləşdirir və bununla qiymətlərə təsir göstərir.
- 6) Dövlət kredit dərəcəsini tənzimləməklə ölkədə sahibkarlıq investisiya mühitinə, son nəticədə istehsal olunan məhsulun qiymətinə təsir göstərir.

Mövzu 10. Dövlətin investisiya-innovasiya və struktur siyasətləri

Plan:

1. Investisiya formaları və investisiya mühiti.
  2. Investisiyaların dövlət tərəfindən tənzimlənməsi.
  3. Struktur siyasətin mahiyyəti və əsas formaları, metodları.
1. İqtisadi ədəbiyyatda investisiya anlayışı fərqli izah olunur. Onları ümumi halda aşağıdakı kimi təsnifləşdirmək olar.

İnvestisiya hər hansı bir qazancı əldə etmək üçün istifadə edilən vəsaitdir.

İnvestisiya prosesi milli kapitalın artırılması üzrə təkrar istehsal prosesinin iştirakçılarının çoxsahəli fəaliyyətidir. Investisiya prosesi iqtisadi sistemin inkişaf dinamikasına birbaşa təsir göstərir və özündə təkrar istehsal prosesinin bütün mərhələlərinin istehsal, bölgü, mübadilə və istehlakı əks etdirir. Investisiya prosesində aşağıdakı mərhələlər müşahidə olunur:

- 1) Investisiya əmtəələrinin yaradılması (maşın və avadanlıqların, texnologiyaların, tikinti obyektlərin, patentlərin və Nau-Hauların və s.) prosesidir.
- 2) Yeni istehsal gücünün mənimsənilməsi prosesi.
- 3) Normal rejimdə məhsul istehsal etmək məqsədilə obyektlərin istismarı.

4)Maliyyə vəsaitlərinin sahiblərinin müəyyənləşdirilməsi (investorların ya özlərinin, ya da araçı maliyyə təşkilatlarının olmasının müəyyənləşdirilməsi).

İnvestisiyalara aiddir: pul vəsaitləri, qiymətli kağızlar, daşınmaz və daşınan əmlak, istismar və istifadə hüquqları və s. Investisiya fəaliyyətinin əsas göstəriciləri bunlardır:

- 1) Investisiya əmtələri.
- 2) Investisiyanın strukturunu.
- 3) Investisiya prosesinin göstəricilərinin qarşılıqlı əlaqəsi.
- 4) Kapitala, insana edilən investisiyaların həcmi.

İnvestisiya fəaliyyəti, əsasən aşağıdakı maliyyə mənbələri hesabına üç formada reallaşdırılır:

1) Müəssisələrin öz vəsaitləri hesabına edilən investisiyalar. İqtisadiyyatda bu investisiyalar ən yüksək gəlirə malik olan investisiyalar kimi tanınır. Belə ki, müəssisə rəhbərliyi əvvəlcədən hər sərf etdiyi xərcə görə nə qədər əldə edəcəyini proqnozlaşdırır və belə proqnozlar daha dəqiq olur.

2) Borc vəsaitləri hesabına edilən investisiyalar. Belə investisiyalara bank kreditləri, büdcə vəsaitləri, məqsədli fondların vəsaitləri və s. aid edilir.

3) Xarici investisiyalar – belə investisiyalara beynəlxalq təşkilatların, qrupların, xarici dövlətlərin, müəssisələrin və s.-nin vəsaitlərini aid etmək olar.

İnvestorlar investisiyaların qoyulması haqqında qərarı qəbul edərkən bir sıra amillərə əsaslanırlar. Bu amillərdən əsasları kimi aşağıdakıları göstərə bilərik:

1) Müəssisənin, firmanın sənayenin hansı sahəsinə aid olması və tələbin yüksəldiyi halda nəticəsində investisiya qoyuluşlarının geri qaytarılma müddətinin nə dərəcədə tez mümkünlüyü.

2) Müəssisənin, firmanın idarə olunmasının səmərəliliyi. Bura müəssisənin iqtisadi maliyyə göstəriciləri və müəssisə rəhbərlərinin portfel investisiyaları sahələrində görəcəyi tədbirlər planı aid edilir.

3) Müəssisənin, firmanın əmlakının quruluşu haqqında informasiyanın olması.

4) Müəssisənin, firmanın rentabelli olması.

İnvestisiya prosesində istifadə olunan risk anlayışı investor tərəfindən qoyulan vəsaitin itirilməsi və ya arzu olunmaz nəticələrlə üzlənməsi ehtimalından ibarətdir. Investisiya iqliminə təsir edən amillər riskin azalması və ya artmasına təsir etdiyi üçün onlar həm də risk amilləri kimi də xarakterizə olunur.

Risklər müxtəlif olsa da onlar ümumi halda iki qrupda təsnifləşdirilir:

- ölkənin siyasi-iqtisadi vəziyyəti ilə xarakterik olan ümumi risklər;
- konkret obyektə bağlı kommersiya riski formasında mövcud olan risklər.

Risk əmsalının müəyyən edilməsi üçün aşağıdakı formoldan istifadə edilir: $R = I/S$

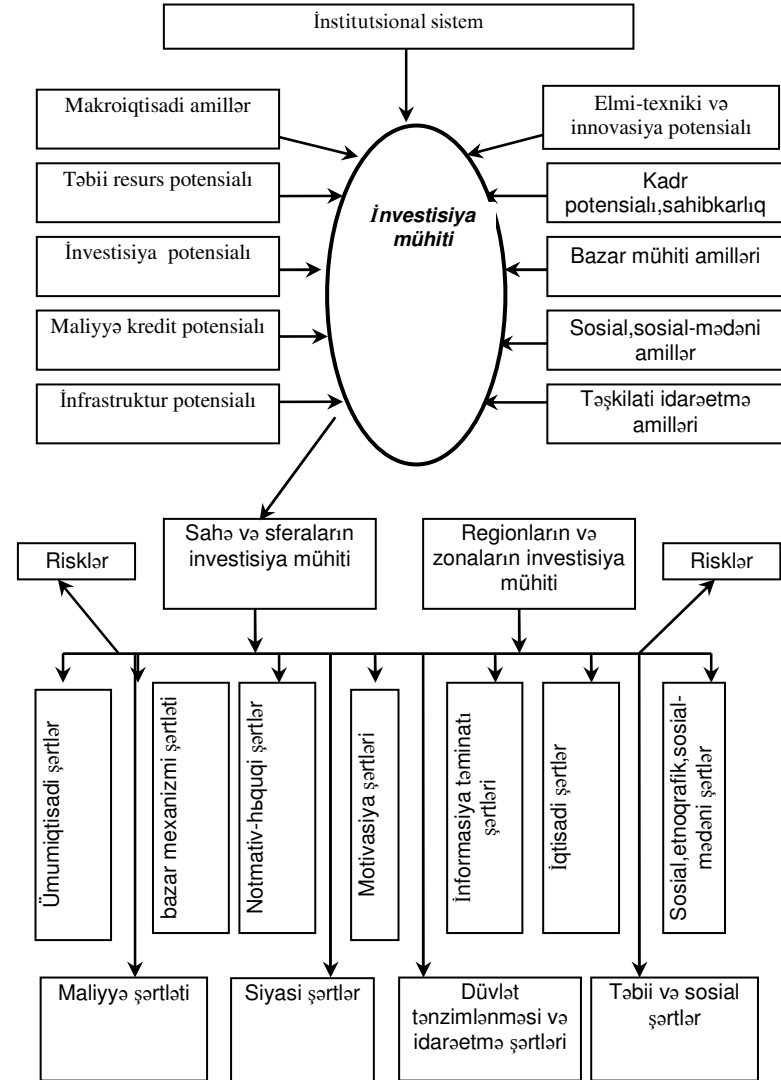
Burada, R - risk əmsalı;

S - investora resurslarının həcmi;

I - konkret investisiya qoyuluşunda baş verə bilən itkinin maksimal həcmidir.

2. Bazar iqtisadiyyatında dövlət investisiya fəaliyyətinin aktivləşdirilməsi üzrə aşağıdakıları tədbirlər həyata keçirir:

Maliyyə sənaye qruplarının yaradılması, mülkiyyətçinin hüquqlarının qorunması, vergi qanunvericiliyinin təkmilləşdirilməsi, lisenziyalaşdırmanın və müqavilə hüquqlarının inkişaf etdirilməsi.

Sxem 10.1 Investisiya mühiti və ona təsir edən amil və şərtlər.

Dövlət maliyyə sənaye qrupları və holdinqlər yaratmaqla o, ölkədə investisiya fəaliyyətinin sistemə keçirilməsinə nail ola bilər. Holdinglərin yaradılması onun iştirakçılara aşağıdakı amillər hesabına öz fəaliyyətlərini genişləndirməyə imkan verir. Başqa sözlə, səhmlərin alınması hesabına onlar firmalar üzərində nəzarəti həyata keçirmək, iri şirkətlər vasitəsilə kommertiya fəaliyyətini reallaşdırmaq, dövlətlə özəl qruplar arasında iqtisadi əlaqələri möhkəmləndirmək, vergi ödəmələrini artırmağı və risklərin səviyyəsini azaltmaq mümkün olur. Ümumiyyətlə, maliyyə sənaye qrupları ölkədə vahid texnoloji sistemə aid olan müəssisələrin birləşdirilməsi məqsədilə yaradılır. Bu da həmin sferalarda istehsalın elmi-texniki səviyyəsini yüksəltməyə münbit şərait yaradır. Bu zaman digər məqsəd xarici investorların cəlb edilməsi hesab olunur.

Mülkiyyət hüquqlarının müdafiəsini təmin etmək üçün üzrə dövlət tərəfindən müəyyən qanunların, normativ hüquqi aktların qəbul edilməsi zəruridir. Bunu nəzərə alaraq ölkəmizdə investisiya fəaliyyəti və xarici investisiyaların qorunması haqqında qanunlar qəbul olunmuşdur. Bu qanunlara əsasən investorların vəsaitləri milliləşdirilə bilməz. Yəni dövlət hər bir investora vəsaitlərini hara və hansı həcmdə qoymağa müdaxilə etmir. Məhdud hallarda bəzi sahələrə investisiya qoymaq üçün dövlət hakimiyyət orqanlarından (Nazirlər Kabineti və Milli Məclisdən) razılıq almaq tələb olunur. Lakin elə sahələr də var ki, dövlətin milli təhlükəsizlik nöqtəyi-nəzərindən bu sahələrə investisiya qoyulması qanunla qadağan olunmuşdur.

İnvestisiya fəaliyyətini tənzimləmək üçün dövlət vergi və kredit dərəcələrinin, texniki-sanitar-gigiyenik normaların, arxitektura normaların dəyişdirilməsini həyata keçirir. Eyni zamanda investisiya ilə yığım arasında birbaşa əlaqələr mövcuddur. Belə ki, əhalisinin gəliri az olan ölkələrdə məcmu gəlir əsasən əhalinin istehlak tələbini ödəmək üçün istifadə edildiyindən, onun çox az hissəsini investisiya kimi müəssisənin inkişafına yönəlmək mümkün olur. Məcmu gəlir tədricən artdıqca tələbin strukturu da dəyişir (Engel qanunu). Lakin yenidən həmin vəsaitlər iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrinin inkişafına investisiya kimi ötürülür. Müəyyən müddətdən sonra əhalinin

gəlirinin artmasına baxmayaraq onun tələbi əvvəlki səviyyədə qalmır, azalır və nəticədə vəsaitlər müəssisəyə investisiya kimi deyil, əhalinin əlində yığım kimi formalaşır. Məhz bu vəsaitləri investisiya kimi iqtisadiyyata yönəltmək bankların üzərinə düşür. Ona görə də Keynsin “Multiplikator nəzəriyyəsi”-nə əsasən ÜDM-lə investisiya arasında əlaqə mövcuddur.

“Xarici investisiyaların qorunması haqqında” qanun Milli Məclis tərəfindən 15 yanvar 1992-ci ildə qəbul edilmişdir. Həmin bu qanuna əsasən xarici investisiyalar aşağıdakı yollarla həyata keçirilə bilər:

- 1) Azərbaycan Respublikasının fiziki və hüquqi şəxsləri ilə birgə yaradılan müəssisələrdə payçılıq iştirakı.
- 2) Təmənilə xarici investorlara məxsus olan müəssisələrin yaradılması yolu ilə.
- 3) Qiymətli kağızların əldə edilməsi vasitəsilə.
- 4) Torpaq və digər təbii ehtiyatlardan istifadə hüquqlarının əldə edilməsi yolu ilə.
- 5) Yerli müəssisələrlə müqavilələrin bağlanması yolu ilə.

Xarici investisiyalar və yaxud investisiyalı müəssisələr dövlət qeydiyyatından keçir və bu anda Azərbaycan Respublikasının hüquqi şəxsi statusunu əldə etmiş olur. Xarici investisiyalar yalnız təbii fəlakətlər və digər fəvqəladə hallarda rekvizisiya edilə bilər. Rekvizisiya haqqında qərarı Nazirlər Kabineti qəbul edir. Göstərilən hər iki halda investora təxirə salınmadan müvafiq kompensasiya ödənilir. Qanunvericiliklə xarici investorlara fəaliyyətləri zamanı əldə etdiyi gəliri və yaxud kompensasiyaları istədiyi valyuta şəklində xaricə köçürməyə icazə verilir. Xarici investorlar Azərbaycan Respublikası ərazisində torpaqdan və digər təbii ehtiyatlardan istifadə və icazə hüquqları verilir. Qanunvericiliyə görə torpağın satışı Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı olmayan şəxslərə qadağandır. Xarici investorlar faydalı qazıntıların kəşfiyatı və işlənməsi hüquqlarını Parlamentdə təsdiq edilən hökumət müqavilələri əsasında həyata keçirir. Azərbaycanda xarici investorlar özəlləşdirmədə iştirak edə bilərlər. Özəlləşdirmə zamanı aşağıdakılar xarici investisiyalı müəssisələr hesab edilir:

1) Təmamilə xarici investor tərəfindən özəlləşdirilmiş müəssisələr.

2) Nizamnamə kapitalında xarici investorların sayı 25 %-dən çox olan birgə müəssisələr.

Ölkəmiz iqtisadi inkişafın elə bir səviyyəsinə çatmışdır ki, bu zaman əsas problem təkcə milli iqtisadiyyata investisiya qoyuluşunun ümumi kəmiyyət artımında deyil, onların texnoloji, sahə, təkrar istehsal quruluşunu təkmilləşdirmədə iştirakından, onun həyata keçirilməsi səmərəliliyinin artırılmasından ibarətdir. Bu da yaxın və uzaq gələcəkdə investisiya prosesində istifadə olunan dövlət resurslarının sahələr arasında bir-birilə qarşılıqlı əlaqədə olması və bütünlükdə investisiya-innovasiya tələbinin artmasını təmin edən investisiya multiplikatoru mexanizminin təsir etməsinə səbəb olur.

Milli iqtisadiyyatın dinamik və davamlı inkişaf xarakterini obyektiv qiymətləndirmək üçün innovasiya anlayışının və milli innovasiya sisteminin düzgün dəyərləndirilərək şərh edilməsi vacib hesab edilir. Ona görə milli innovasiya sistemi dedikdə, ilk növbədə aşağıdakılar nəzərə alınmalıdır:

1. İqtisadi artımın uzunmüddətli qanunauyğunluqları;
2. Texniki iqtisadi inkişafın beynəlxalq, qlobal istiqamətləri;
3. Milli iqtisadiyyatın rəqabət üstünlükləri və istiqamətləri;
4. Daxili və dünya bazarlarının tələbləri;
5. Milli iqtisadiyyatın inkişafının start vəziyyəti və real şərait;
6. Resurslar balansı və ondan istifadə dərəcəsinin vəziyyəti;
7. Milli iqtisadiyyatın yeni tələblərdən irəli gələrək struktur dəyişikliklərinin dərəcəsi.

Elmi texniki tərəqqinin nailiyyətlərinin iqtisadiyyata tətbiq edilməsi dövlət qarşısında duran əsas vəzifələrdən biridir. Ona görə də bazar iqtisadiyyatında elmi-texniki tədqiqatların həyata keçirilməsi, elmi-tədqiqat institutlarının fəaliyyətinin saxlanması və

genişləndirilməsi dövlətin maraq dairəsində saxlanılır. Bu baxımdan, dövlət elmi-texniki siyasəti və onun əsas istiqamətlərini işləyib hazırlayaraq formalaşdırır. Bu istiqamətlərə aşağıdakılar aiddir:

1) Fundamental elmlərin inkişaf etdirilməsi və onların perspektiv inkişaf istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi.

2) Elmi tədqiqatların maliyyələşdirilməsi.

3) Elmi araşdırmalar, tədqiqatlar mərkəzinin yaradılması və dövlət müəssisəsi kimi saxlanması.

4) Beynəlxalq əməkdaşlığın aparılması.

5) Müəllif hüquqlarının qorunması və elmi kadrların sığortalanması.

6) Kadrların hazırlanması və təkmilləşdirilməsi.

Bütün bu istiqamətləri reallaşdırmaq üçün dövlət elmi-texniki siyasət sahəsində, ilk növbədə, müvafiq qanunlar qəbul edir. Hər bir dövlət milli maraqlarından çıxış edərək özünün elmi-texniki siyasətini müəyyənləşdirir və reallaşdırır.

Elmi-tədqiqatların nəticələri çox zaman gözlənilən nəticəni vermir. Ona görə də özəl bölmə əsaslı əsaslı elmi-tədqiqatlara investisiya qoymağa o qədər də can atmır. ETT-nin bütünlükdə ölkə iqtisadiyyatı, dünyada onun mövqeyinin möhkəmləndirilməsi üçün əhəmiyyətinin həlledici olduğunu nəzərə alaraq, dövlət bu sahənin inkişaf etdirilməsi məsələlərini öz üzərinə götürür. Bununla belə ETT-nin nəticələrinin məhsulun istehsal xərclərinin azaldılmasına, texnika və texnologiyanın yeniləşdirilməsinə, keyfiyyətin və rəqabət qabiliyyətliliyinin artırılmasına səbəb olduğundan, bir çox hallarda özəl bölməyə özəl qruplarda onun nəticələrin tədqiqində maraqlı olur.

Dövlətin elmi-texniki siyasəti əməli cəhətdən ölkədə innovasiyalı inkişaf modelinə keçidin təmin edilməsi yolu ilə reallaşdırıla bilər.

Dövlətin innovasiya siyasətini həyata keçirmək üçün aşağıdakı metodlardan istifadə edir:

1) İnzibati metodlara aiddir: dövlət büdcəsindən büdcə təyinatlı elmi-tədqiqat işlərinin maliyyələşdirilməsi, xüsusi tədqiqatlar üçün dövlət sifarişlərinin həyata keçirilməsi, xüsusi dövlət proqramlarının

işlənib hazırlanaraq qəbul edilməsi, elmi laboratoriyaların, təhsil strukturlarının, tədqiqat institutlarının saxlanması və maliyyələşdirilməsi, kadrların hazırlanması və s.

2) İqtisadi metodlara aiddir: özəl bəlmədə elmi tədqiqatları həyata keçirən və maliyyələşdirən sahibkarlara vergi güzəştlərinin tətbiq edilməsi, elmi-tədqiqatların nəticələrindən istifadə edən sahibkarlara gömrük tariflərində güzəştlər etməklə aşağı faizli kreditlərin verilməsi və s.

3. Bazar münasibətlərinə keçidlə əlaqədar olaraq iqtisadiyyatın əsas istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi və ehtiyat (resurs) qənaəti, yüksək texnologiyanın tətbiqi və ekoloji cəhətdən təhlükəsiz istehsalın tətbiqi nöqtəyi-nəzərindən struktur siyasətin həyata keçirilməsi vacib sayılır. İqtisadiyyatın mövcud sturukturu bir sıra neqativ problemlərlə xarakterizə olunur. Onlara misal kimi, emal sahələrinin istehsalının aşağı düşməsinə və istifadə olunan texnologiyanın keyfiyyətinin aşağı olmasını göstərmək olar. Ona görə də müasir keçid mərhələsində dövlət iqtisadiyyatın sturukturunda dəyişikliklər etməklə istehsalın sabitləşdirilməsi və onun artırılması üçün bir sıra tədbirlər görür. Bu tədbirlər kimi ölkə iqtisadiyyatının maliyyə təminatı və sabitliyinin xalq təsərrüfatının müxtəlif sahələri arasında disproporsiyaların aradan qaldırılması və daxili istehsalın inkişafı üçün lazımı iqtisadi mühitin yaradılması, investisiya qoyuluşlarının edilməsini göstərmək olar. İqtisadiyyatın strukturunun növlərinə aid edilir: *siyasi-iqtisadi struktur; təşkilatı-funksional struktur; Təkrar istehsal sturukturu; texnoloji struktur; resurs sturukturu.*

Dövlət struktur siyasətinin əsas məqsədləri kimi İqtisadiyyatın geniş ictimai təkrar istehsalın kompleks resurs bazasının hazırlanması, inkişafın innovasiya tipinə keçilməsi üçün bütün resurs zəmininin yaradılması, bütün mülkiyyət formalarının proporsional surətdə inkişaf etdirilməsi, rəqabət mühitinin formalaşdırılması, regionların sosial-iqtisadi inkişaf səviyyələrinin bərabərləşdirilməsi və s. ola bilər.

Dövlət struktur siyasətinin bu məqsədlərini reallaşdırmaq üçün innovasiya sahələrinin inkişafı hesabına enerji və resursa qənaətin

təmin edilməsi, əhalinin məşğulluğu, işsizliyin azaldılması, ixracın artırılması, idxalı əvəzetmənin, sosial-iqtisadi komplekslərinin inkişaf etdirilməsi probleminin həll edilməsi kimi vəzifələrini həyata keçirir.

Dövlət struktur siyasətinin əsas istiqamətləri kimi iqtisadiyyatın sahə strukturunun optimallaşdırılması və ilkin istehsal pilləsinin yenidən strukturlaşdırılması, yığımın və istehlakın, istehsal və istehlakının, ictimai və şəxsi istehlakın dinamik optimumuna nailolma, istehsalda və bazar bölgüsündə iri və kiçik formaların nisbətinin optimallaşdırılması, təhsil, elm və texnika sahələrinin üstün inkişafı, investisiya fəaliyyətinin gücləndirilməsi və investisiya axınlarının strukturlaşdırılması, investisiya axınlarının dövlət prioritetləri ilə əlaqədar olan fəaliyyət sahələrinə və növlərinə real axınının təmin edilməsi, işçi qüvvəsinin mobilliyinin inkişaf etdirilməsi, prioritet sahənin məhsuluna tələbatın stimullaşdırılması çıxış edir.

Dövlətin struktur siyasəti geniş, çoxsahəli və bəzən ziddiyətli problemlərin birgə həllini tələb etməklə, milli iqtisadiyyatın resurs təminatı, inkişaf səviyyəsi və beynəlxalq miqyasda rəqabət qabiliyyətliliyi ilə şərtlənir. Hər bir ölkə fərqli təbii, əmək resurslarına malik olduğundan, onun resurs balansı, ondan istifadə dərəcəsi nəzərə alınır və optimal inkişaf yolu seçilərkən mütləq, nisbi və amillər üzrə üstünlükləri nəzərə alınaraq struktur siyasətin prioritetləri müəyyən edilir.

Ümumiyyətlə dövlət tərəfindən həyata keçirilən struktur siyasət aşağıdakı 3 formada olur:

1) **Konservativ** struktur siyasət. Bu siyasət köhnə iqtisadi sturukturun (quruluşun) saxlanması və inkişafına yönəldilir.

2) **Adaptasion** struktur siyasəti. Bir iqtisadi sistemdən digər iqtisadi sistemə keçidlə əlaqədar olaraq köhnə sahələrin yeni quruluşu uyğunlaşdırılması və yeni münasibətlər üzərindən inkişaf etdirilməsidir.

3) **İnnovasion** siyasət. İqtisadiyyatda tam yeni ETT-nin nailiyyətləri nəticəsində yaranan sahələrin inkişaf etdirilməsi və köhnə sahələrin tam yeni sahələrlə əvəz edilməsidir.

Çox zaman dövlətin struktur siyasəti selektiv (seçmə) xarakter daşıyır. Bu istehsalın məqsədyönlü quruluşunun dəyişdirilməsi, məhsulun nomenklaturasının və istehsalın texniki səviyyəsinin iqtisadi artımının yüksəlməsi hesabına nail olunur. Selektiv struktur siyasətinin əsas istiqamətlərinə aşağıdakılar aiddir:

1) Neft emalı, neft-kimya və yanacaq-enerji kompleksinin inkişafı.

2) Əhalinin yerli ərzaq məhsulları ilə təmin etmək və ən zəif əhali təbəqəsinin sosial müdafiəsinə nail olmaq.

3) Hərbi sənayenin maliyyə təminatını həyata keçirmək.

4) Elm, təhsil və ölkənin elmi-texniki potensialının saxlanması və ona himayədarlıq.

5) Elmtutumlu məhsulların ixrtacını inkişaf etdirmək.

Proqressiv struktur siyasəti innovasiya fəaliyyəti ilə sıx əlaqəli olub onun inkişafından asılıdır.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində struktur dəyişikliklərini həyata keçirmək üçün dövlət iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrinin inkişafını stimullaşdırmağa çalışır. Bu zaman dövlətin həyata keçirdiyi tənzimləmə metodlarına aiddir:

1) **Birbaşa metodlara** aiddir: dövlət büdcəsindən ayırmalar edilməsi, investisiya qoyuluşlarının artırılması, məqsədli proqramların tətbiqi, bu sahələrin inkişafının proqnozlarının hazırlanması, dövlət sifarişləri və sahə indekativ planlarının tətbiqi, dövlət bölməsində imperativ planlarda inkişaf etmənin gözlənilməsi və s.

2) **Dolaylı metodlara** aiddir: Vergi, gömrük tariflərində güzəştlər. Uzunmüddətli, zəmanətli və güzəştli kreditlərin verilməsi, amortizasiya ayırmaları fazlalarının artırılması və s.

Dövlət struktur siyasətinin həyata keçirilməsi formaları və metodları şərti olaraq dörd bloka bölünür: I- *makroiqtisadi blok* əsas makroiqtisadi proporsiyalara və struktur əlaqələrə təsir göstərən metodları – proqnozlaşdırma, proqramlaşdırma, normativ-hüquq, proteksionizm tədbirləri, fərqli vergitutma, prioritetlər sisteminin hazırlanması və həyata keçirilməsi, dövlət investisiyaları, birbaşa subsidiyalar, fərqli gömrük tarifləri, idxalın məhdudlaşdırılması, dövlət təminatları və investisiya sığortası, dövlət subvensiyaları,

məqsədli kreditlər və s. əks etdirir; II- regional blok regionların sosial-iqtisadi inkişaf səviyyəsini bərabərləşdirməyə imkan verən metodları – ölkədə regionların inkişafının hüquqi bazasının təşəkkülü, vergilər, dövlət investisiyaları, regional elmi-texniki prioritetlərin maliyyələşdirilməsi, regional məşğulluğun səviyyəsinin qorunub saxlanması, işçi qüvvəsinin və kapitalın hərəkətliliyinin yüksəldilməsi, mülkiyyətin strukturlaşdırılması, sərbəst iqtisadi zonaların yaradılması və s. əks etdirir; III blok *iqtisadi sabitliyin*, əsas bazar subyektlərinin, yəni müəssisələrin, korporasiyaların, elmi idarələrin, digər ilkin təsərrüfat sistemlərinin bütün proseslərində xüsusi fəallığın *yüksəldilməsi ilə* əlaqədar metodları əks etdirir ki, bu *metodlar* sırasına indikativ planlaşdırma, vergitutma, birbaşa subsidiyalar, dövlət subvensiyaları, müflisləşmənin aradan qaldırılması üzrə tədbirlər, antiinhisar fəaliyyəti tədbirləri, dövlət investisiyaları, təminatları və qorunması, məqsədli beynəlxalq kreditlər, beynəlxalq təsərrüfat kooperasiyasının inkişaf etdirilməsi, müxtəlif normativlər, sürətli amortizasiya, müvəqqəti proteksionizm, güzəştli kreditləşdirmə, beynəlxalq lizinq, qiymətlərin tənzimlənməsi, nəzarət funksiyalarının həyata keçirilməsi, qiymətli kağızlarla və hər şeydən əvvəl, səhmlərlə iş, dövlət sifarişi, kiçik sahibkarlığa yardım üzrə hər cür tədbirlər, rəqabət qabiliyyəti olan maliyyə sektorunun formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsi tədbirləri daxildir; IV institusional blok struktur dəyişiklikləri üçün əlverişli şəraitin yaradılması, o cümlədən əlverişli investisiya iqlimi formalaşdırılması üçün normativ-hüquqi metodları, investisiya axınlarının tənzimlənməsi və investisiya resurslarının formalaşdırılması metodları, bazar özünü təşkil vasitələrinin (rəqabət, qiymətlər, tələbat) təsirini gücləndirmək üçün çərçivə şərtlərin məcmusu, antiinhisar tədbirlərin, təsərrüfat və maliyyə təsərrüfatı üzərində cəmiyyətin sosial nəzarət metodları, əməyin ayrı-ayrı növlərinin (elmi, maddəli, sahibkarlıq, idarəetmə və s.) fərqli qaydada stimullaşdırılması metodları, məşğulluq səviyyəsinin saxlanması tədbirləri, regionlarda, sahələrdə rəqabət şəraitinin yaxınlaşması metodları, dövlət təminatları, informasiya təminatı, idarəetmə kadrlarının hazırlanması, innovasiyanın inkişaf etdirilməsi metodları və s. özündə cəmləşdirir.

Bazar iqtisadiyyatında dövlət struktur dəyişiklikləri həyata keçirmək üçün və texnika texnologiyasının yeniləşdirilməsini, məhsulun keyfiyyətinin artırılmasının və rəqabət qabiliyyətini gücləndirmək üçün amortizasiya siyasətini tətbiq edir. Sahibkarlar istehsal prosesində istifadə etdikləri əsas fondlarının qiymətlərini (dəyərini) tədricən ilbəil istehsal etdikləri məhsulun qiymətinə daxil edir. Dövlət texnika texnologiyasının dəyərinin birdəfəlik olaraq silinməsinə və qiymətlərin kəskin artırılmasına yol verməmək üçün amortizasiya siyasətində amortizasiya ayırmalarının həddini müəyyənləşdirir.

Mövzu 11. Dövlətin aqrar siyasəti

Plan:

1. Aqrar siyasətin mahiyyəti.
2. Dövlətin aqrar siyasətinin reallaşdırılması metodları.

1. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində əhalinin ərzaq təminatı və ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi dövlətin əsas vəzifələrindən birinə çevrilir. Dövlət özünün bu funksiyasını aqrar siyasətin formalaşdırılması və reallaşdırılması yolu ilə həyata keçirməyə çalışır. Bu zaman dövlətin aqrar siyasəti əsas aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsinə istiqamətlənir. Hər bir dövlətin öz coğrafi iqlim şəraitindən asılı olaraq spesifik aqrar siyasəti formalaşdırır. Dövlətin əsas məqsədi isə əhalini yerli ərzaq məhsulları ilə təmin etmək və yerli istehsalçıların mənafeələrini qorumaqdan ibarətdir. Formalar kimi hüquqi təminat, əmtəə istehsalçıların gəlirlərinin davamlılığına maliyyə dəstəyi, infrastruktur ilə və maddi-texniki təminat, elmi, informasiya və kadr təminatı, xarici iqtisadi fəaliyyət üzrə dəstək çıxış edir.

Dövlət aqrar siyasəti həyata keçirmək üçün bir sıra metodlardan istifadə edir:

1. Çatışmayan qanunvericlik aktlarının qəbul edilməsi və keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması, qarşılıqlı əlaqəli bir-birini inkar etməyən normativ-hüquqi aktların tam sisteminin yaradılması.

2. Məhsulun istehsalçıların və satışın kvotalaşdırılması.
3. Dotasiya və kompensasiyaların tətbiqi.
4. Zəmanətli minimal qiymət, girov qiymətlərin tətbiqi.
5. Güzəştli, elmi-əsaslandırılmış kreditləşmə və vergiyə cəlb etmə.
6. Sığortanın tətbiqi.
7. Xarici rəqiblərin total dempinq müdaxiləsindən müdafiə, idxal edilən ərzaq məhsullarına, gömrük tariflərinin, kompensasiya yığımların, vergilərin və s. köməylə ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi.
8. Kreditlərə dövlət zəmanəti.
9. ASK-nın fəaliyyətinin dayanıqlılığının yüksəldilməsi maraqlarında işləyən infrastrukturun, topdan satış və pərakəndə satış bazarlar, əmtəə birjalarının, yarmarkaların, hərraclar sisteminin yaradılması.
10. Xidmətin marketing sisteminin yaradılması, ixracatçının xarici bazara çıxışı üzrə marketing xidməti.
11. İnvestisiya, torpaq, kooperativ banklar sisteminin yadadılması, strateji xarici investorların, yeni avadanlıqların idxalının tapılması.
12. Lizin mexanizminin işlənilib hazırlanması.
13. Keyfiyyətə yeni texnikanın istehsalında və aparıcı texnologiyaların tətbiqində müəyyən hissənin maliyyələşdirilməsi, yeni texnikanın istehsalı və istifadəsində güzəştli kreditləşdirmə, vergi qoyma, sürətləndirilmiş amortizasiya, Yeni texnikanın əldə edilməsi və maşın, traktor parkının dəstəklənməsi.
14. Elmtutumlu ASK-nın məhsullarına sifarişlərin, texnologiyaların, texnoinkubatorların təşkil edilməsinin stimullaşdırılması yolu ilə bazarın formalaşdırılmasına dəstəyin göstərilməsi, elmi-metodik məsləhətlərin qismən maliyyələşdirilməsi.
15. Dünya standartlarına müvafiq səviyyədə ASK üçün kadrların hazırlanması və AKS-nın struktur bölmələrinin, əməkdaşlarının, menecerlərin, sahibkarlıran dövlət hazırlanması, ixtisaslarının yüksəldilməsi sisteminin hazırlanma səviyyəsinin zəruri standartlara qədər maliyyələşdirilməsi yollu ilə təşkili.

İlk növbədə, kənd təsərrüfatı sahələrinin maddi-texniki bazasının olması məsələsinə diqqət yetirilir. Belə ki, ilk növbədə, istehsalçıların lazım olan kənd təsərrüfatı avadanlıqları ilə təmin etmə məsələsinə diqqət yetirilir. Bunun üçün dövlət səviyyəsində texnika və avadanlığın alınmasına vəsait ayrılır və yaxud qrantlar verilir. Digər tərəfdən sənaye ilə kənd təsərrüfatı məhsullarının qiymətləri arasında disproporsiyanın olması aqrar sahəyə xüsusi yanaşma tələb edir. Bunun üçün dövlət bu sahənin istehsalçılarına güzəştli qiymətlərlə yanacaq, elektrik enerjisi və gübrə satışını təşkil edir. Dövlət səviyyəsində həyata keçirilən tənzimləyici tədbirlərdən biri kənd təsərrüfatı məhsullarının satınalma qiymətlərinin təyin edilməsidir. Belə bir təcrübə inkişaf etmiş ölkələrdə (İEO-də) tətbiq edilir. Bu tədbir vasitəsilə dövlət iki məqsədə nail olur. Birincisi, qiymətlərin həddən artıq yüksək olmasına yol vermir (istehlakçıların, əhalinin maraqlarını qoruyur), ikincisi, qiymətlərin həddən artıq aşağı düşməsinə yol vermir (istehsalçıların, fermerlərin maraqlarını qoruyur). Optimal seçilən satınalma qiymətləri həm istehsalçıların xərclərini, mənfəətini, həm də sosial cəhətdən zəif olan əhalinin imkanlarını və kənd təsərrüfatı məhsullarının xammal kimi istifadə edildiyi sənaye sahələrinin maraqlarını nəzərə alır. Dövlət səviyyəsində həyata keçirilən tənzimləmə vasitələri kimi maliyyələşdirmə çıxışıdır. Bu zaman dövlət aşağı faizli ucuz kreditlərin verilməsinin həyata keçirilməsini və büdcədən maliyyələşdirməni reallaşdırır. Kreditlərin verilməsində dövlət Mərkəzi Bank vasitəsilə aqrar bölmənin inkişafını stimullaşdırır və ipoteka kreditlərini həyata keçirir. Eyni zamanda, digər stimullaşdırıcı tədbirlər kimi Nazirlər Kabinetinin qərarları əsasında vergi güzəştlərini və yaxud vergidən azadolmaları göstərmək olar. Məsələn: respublikamızda torpaq vergisindən başqa digər vergilərdən kəndli fermerlər 5 il müddətinə azad olunurlar. Əsas tədbirlər kimi daxili istehsalçıların maraqlarını artırmaq üçün subsidia və subvensialardan istifadə olunur. Əsasən subsidia və subvensialar yerli istehsalçıların nəqliyyat xərclərinin ödənilməsi üçün verilir. Bu zaman dünya bazarlarına çıxan yerli istehsalçılar dünya bazar qiymətindən nisbətən aşağı, yaxud ona bərabər qiymətlə bazaraya çıxışı əldə edirlər. Bu da onların rəqabət qabiliyyətliliyini

artırır. Eyni zamanda, dövlət ölkəyə gətirilən keyfiyyətsiz məhsulların qarşısını almaq üçün normalar tətbiq edir ki, onlara da vaxtaşırı yenidən baxılır. Keyfiyyətsiz məhsulların ölkəyə gətirilməsinin qarşısını almaq üçün dövlət antidempinq siyasətini həyata keçirir. Həyata keçirilən əsas tədbirlərdən biri də sığortanın təşkil edilməsidir. Aqrar bölmədə fəaliyyət göstərən subyektlərin maraqlarını qoruyub, onları stimullaşdırmaq üçün dövlət fəvqəladə hallardan və təbii fəlakətlərdən sığortalamanı həyata keçirir. Əsas birbaşa tənzimləmə mexanizmləri kimi dövlət səviyyəsində qısa və uzunmüddətli dövlət proqramların qəbul edilərək reallaşması çıxış edir. Dövlət öz ərzaq fondunu təmin etmək məqsədilə sifarişlər tətbiq edir və çox zaman satınalma qiyməti ilə satılmayan məhsulları özü alaraq ya ərzaq fondunun formalaşmasına, ya da digər dövlətlərə humanitar köməkliyin göstərilməsində istifadə edir. Bunun üçün dövlət satınalmaları reallaşdırır. Dövlət satınalmaları üçün vəsait dövlət büdcəsindən ayrılır.

İqtisadi ədəbiyyatda transformasiya dövrünü yaşayan ölkələrin kənd təsərrüfatında bazara keçid şəraitində aşağıdakıların yerinə yetirilməsi zəruridir:

- aqrar sahədə bazar münasibətlərinin inkişafının institusional bazasının təkmilləşdirilməsi;
- kənd təsərrüfatı əmtəə istehsalçılarının gəlirlərinin artırılması məqsədilə qiymətlərin tənzimlənməsi, subsidiyaların verilməsi və yardımlar göstərilməsi;
- kənd təsərrüfatı məhsulları bazarının tənzimlənmə mexanizminin işlənilib hazırlanması və milli kənd təsərrüfatının dünya bazarına inteqrasiyası;
- yardımçı və ailə təsərrüfatlarının bazara inteqrasiyası, onların resurs və kredit bazarlarına çıxışının asanlaşdırılması;
- kənd təsərrüfatı əmtəə istehsalçılarına informasiya, məsləhət xidməti sisteminin formalaşdırılması və tətbiq edilməsi aqrar sahənin idarə olunmasında informasiya texnologiyalarının inkişafı;
- kənd əhalisinin kənd təsərrüfatından kənar məşğulluğunun stimullaşdırılması;

- torpaq islahatı və torpaq münasibətlərinin hüquqi tənzimlənməsi;
- mülkiyyət islahatı və mülkiyyət münasibətlərinin hüquqi tənzimlənməsi;
- kənd təsərrüfatı müəssisələrinin islahatı və yeni təşkilati-iqtisadi formaların yaradılmasının hüquqi tənzimlənməsi;
- kənd təsərrüfatı istehsalçılarının dövlətə münasibətlərinin islahatı;
- xalq təsərrüfatının digər sahələri ilə qarşılıqlı iqtisadi münasibətlərin islahatı.

Ölkəmizin əhalisinin zəruri ərzaq məhsulları ilə özünütəminat səviyyəsini daha da yüksəltmək, bəzi məhsullar üzrə ixrac imkanlarını daha da artırmaq üçün bazar təsərrüfatçılığı sistemində uyğun dövlət tənzimləmə mexanizmləri işlənilib hazırlanmalıdır. Müasir dövrdə aqrar sahənin dövlət tənzimlənməsi aşağıdakı istiqamətlər üzrə həyata keçirilməlidir.

Istehsalçıların gəlirlərini artırmaq üçün əsas növ kənd təsərrüfatı məhsullarına təminatlı qiymətlərin tətbiqi ilə yanaşı, eyni zamanda aqrar sahənin başqa sahələrlə əmtəə mübadiləsinin ekvivalentliliyinə də nail olunmalıdır. Bunun üçün kənd təsərrüfatını maddi-texniki resurslarla təmin edən müəssisələrin və emal müəssisələrinin məhsullarının qiymətlərinin tənzimlənməsi, onların rentabellik səviyyəsinin reqlamentləşdirilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bazar iqtisadiyyatının inkişaf etdiyi ölkələrdə istehsalçıların gəlirlərini artırmaq üçün, eyni zamanda müxtəlif tədbirlərdən və maliyyə imkanlarından da istifadə edilir. Son nəticədə əmtəə istehsalçıları bütün mənbələr və tədbirlər üzrə malik olduqları gəlirlik səviyyəsi müqabilində geniş təkrar istehsalı qurmaq iqtidarında olurlar. Bu isə öz növbəsində aşağıdakı tədbirlərin həyata keçirilməsini tələb edir:

- maroкетинq fəaliyyətinin müxtəlif mərhələlərində qiymətlərin tənzimlənməsi;
- fermerlərin gəlirlərinin müdafiəsi (dövlətlə əmtəə istehsalçıları arasında birbaşa və dolayısı ilə olan transferləri);
- xammalların və materialların əldə olunması zamanı köməkliklərin göstərilməsi;

- regional müdafiə, infrastrukturalarının inkişafının müdafiəsi yolu ilə istehsal səmərəliliyinin stimullaşdırılması;

- məhsulların marketinqinin müdafiəsi (bazarın inkişaf proqramı. Kənd təsərrüfatı məhsullarının saxlanılmasına, itkilərə subsidiyalar verilməsi);

- ümumi iqtisadi müdafiə (məsələn, dövlətin vergi siyasəti, milli valyutanın mübadilə kursu, nəqliyyat daşımalarına subsidiyaların verilməsi) tədbirlərinin həyata keçirilməsi.

Dövlət tərəfindən aqrar bazarda və eləcə də aqrar iqtisadiyyatda səmərəli təklifin formalaşdırılması aşağıdakı prinsiplərin tətbiqini tələb edir.

- aqrar sahəyə yerli və xarici investorların cəlb edilməsinin stimullaşdırılması;

- aqrar sahənin aqrar sənaye kompleksinin daxili və beynəlxalq konyuktura uyğun səmərəli ixtisaslaşdırılmasının təmin edilməsinə yönəldilmiş fəaliyyətinin gücləndirilməsi;

- aqrar sahədə istehsal edilmiş kənd təsərrüfatı, ərzaq və yeyinti məhsullarının daxili və xarici bazarda rəqabət qabiliyyətliliyinin yüksəldilməsi;

- aqrar sahəyə dövlət və digər kanallar hesabına zəruri maliyyə yardımının göstərilməsi;

- səmərəli fəaliyyət imkanlarına malik aqrar bazar infrastrukturunun formalaşdırılması;

- kənd təsərrüfatının məhsullarının qiymətləri ilə istehsal vasitələrinin qiymətləri arasında qiymət paritetliyinin saxlanması;

- kənd təsərrüfatı məhsullarının tədarükü və satışı üzrə ixtisaslaşmış, dövlətin qarantiyasına malik regional fondların yaradılması;

- aqrar sahədə azad rəqabət mühitinin formalaşdırılmasına yönəldilmiş səmərəli antiinhisar tənzimlənməsi.

- kənd təsərrüfatı məhsullarının rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi;

- kənd təsərrüfatı məhsullarının ixracının təşkili və ixracyönümlü təsərrüfat subyektlərinin stimullaşdırılması məqsədilə onlara zəruri yardım göstərilməsi.

Bu infrastrukturalar aqrar bazarın səmərəli fəaliyyət göstərməsinə, istehsalçı və istehlakçılar arasında qarşılıqı zəruri əlaqələrin formalaşmasına əlverişli şərait yaratmaqla yanaşı məhsulların satışı, daşınması və çatdırılmasına əhəmiyyətli yardım göstərir. Bu baxımdan, aqrar iqtisadiyyatın spesifik xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla ixtisaslaşdırılmış torpaq, maddi-texniki resurslar və kapital bazarlarının formalaşdırılmasına dövlət tərəfindən təşkilati, texniki və iqtisadi yardım göstərilməsi keçid dövründə xüsusilə mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Milli aqrar iqtisadiyyatın tənzimlənməsində dövlətin prioritet məqsədi aqrar sahənin inkişafına hərtərəfli yardım etməkdən, kənd təsərrüfatı əmtəə istehsalçıları daxili və xarici mənbədən formalaşan təhlükələrdən etibarlı şəkildə müdafiə etməkdən ibarətdir.

Yuxarıda qeyd olunan prinsip və şərtlər nəzərə alınaraq bütün müəssisələrin fəaliyyətinə prioritet iqtisadi şərait yaradılmasından ibarətdir.

Mövzu 12. Davamlı inkişafın təmin edilməsinin dövlət mexanizmi

Plan:

1. Davamlı inkişafı və mahiyyəti və əsas şərtləri, onun təmin edilməsinin əsas istiqamətləri və mexanizmləri.
2. Təbii müdafiə fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsi.

1. Müasir dövrdə respublikamızın milli iqtisadiyyatın davamlı inkişaf modelinə keçidi üçün zəruri ilkin şərtlərin yaradılması həlledici dərəcədə müasir qloballaşma proseslərinin nəzəri cəhətdən düzgün dərk edilməsində, onun əməli baxımdan reallaşdırılması imkanlarının obyektiv qiymətləndirilməsi mühüm əhəmiyyətə malikdir. Belə ki, milli iqtisadiyyatın inkişaf xarakterinə qloballaşma proseslərinin təsirini düzgün qiymətləndirmədən ölkənin milli rəqabət üstünlüklərini, iqtisadi səmərəliliyini və təhlükəsizliyinin təmin edilməsi mümkünliyünü strateji baxımdan dəyərləndirmək çox çətindir. Məlumdur ki, qloballaşma milli iqtisadiyyatların inkişaf xarakterinə təsiri müxtəlif səpkilərdən nəzərdən keçirilə bilər. Belə

ki, milli rəqabət üstünlükləri qloballaşma baxımından iqtisadi, siyasi-hüquqi, elmi-texniki, sosial-mədəni, etno-demoqrafik və ekoloji səpkidən araşdırıla bilər.

Davamlı inkişafın meyarlar sisteminin formalaşdırılmasının iki istiqamətdə təyin edilməsi vacibdir: sosial, iqtisadi, ekoloji və insti-tusional bölmələr üzrə təsnifatlaşdırılma; mövcud vəziyyət, ona təsir və reaksiya.

2. Qloballaşma şəraitində ətraf mühitin mühafizəsi və təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadənin təşkili və idarə olunmasında dövlətin müstəsna rolu vardır. etmək əsas vəzifələrindən birinə çevrilib. Belə ki, insanın fəaliyyətinin ətraf mühitə vurduğu zərərin nəticələrinin aradan qaldırılması və ətraf mühitin bərpası özəl bölmə üçün kifayət qədər maraqlı olmadığından bu problemin həlli bilavasitə dövlətin öhdəsinə düşür. Təbii qorumaq və ətraf mühitin bərpası təbii ehtiyatların saxlanması və istifadəsində indiki və gələcək nəsillərin marağı gözlənilməklə qənaətliliyi həyata keçirmək üçün dövlət ekologiya siyasəti formalaşdırılmalıdır. Bu siyasət çərçivəsində aşağıdakı funksiyalar yerinə yetirilməlidir:

- 1) Ətraf mühitin qorunması və təbii ehtiyatlardan istifadənin idarə edilməsi üzrə xüsusi idarəedici qurumlar yaradılır. (Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyini formalaşdırır).
- 2) Ekoloji monitorinqi həyata keçirir.
- 3) Ekoloji audit və nəzarəti həyata keçirir.
- 4) Dövlət səviyyəsində ekoloji standartları müəyyənləşdirir və təsdiq edir.
- 5) Təbii təsirdən istifadə ilə bağlı sertifikat və lisenziyaların verilməsini müəyyənləşdirir.

Bu funksiyaları həyata keçirmək üçün dövlət bir sıra tədbirləri reallaşdırır ki, bunlara da aşağıdakılar aiddir:

1) Ekologiya sahəsində normativ hüquqi bazanı yaradır. ("Ətraf mühitin mühafizəsi haqqında" Azərbaycan Respublikası qanunu qəbul edir və s.).

2) Beynəlxalq əməkdaşlığı reallaşdırır. (Beynəlxalq konvensiyalara qoşulur, monitorinqi təşkil edir).

3) Ətraf mühitin mühafizəsi üzrə qoruqları yaradır. (Azərbaycanda 13 dövlət qoruğu vardır).

4) Təbii ehtiyatlardan istifadə üzrə limitləri müəyyənləşdirir və bəzi təbii ehtiyatların kəşfiyyatı və istismarı üçün lisenziya qaydalarını tətbiq edir və s.

Ümumiyyətlə, ekologiya sahəsində aparılan dövlət tədbirləri həm də ictimai nəzarətlə gücləndilir. Başqa sözlə, ictimai qurumlar və qeyri-hökumət təşkilatları tərəfindən ekoloji tərbiyə və təbliğat nəticəsində xüsusi cəmiyyətlər formalaşdırır. (Məsələn: Yaşıllar cəmiyyəti).

Dövlət tərəfindən həyata keçirilən ekologiya siyasəti birbaşa və dolaylı metodlarla reallaşdırılır.

Birbaşa metodlara aşağıdakılar aiddir:

1) Ekologiya sahəsində fondların yaradılması. (Ətraf mühitin mühafizəsi fondu, meşələrin qorunması və bərpası fondu).

2) Dövlət səviyyəsində nadir bitki və heyvanların siyahısının təsdiq edilməsi. (Qırmızı kitabın tərtibi).

3) Qoruqların formalaşdırılaraq dövlət tərəfindən saxlanması maliyyəsinin təşkili (maliyyələşdirilməsi).

4) Bərpaolunan və bərpaolunmayan təbii ehtiyatların müəyyən edilərək onların təkraristehsal mümkünlüyünü və imkanlarını araşdırır.

5) Qanun pozuntusuna görə cərimə və məsuliyyətə cəlb etmə sanksiyalarını tətbiq edir.

Dolaylı metodlara aiddir:

1) Ekoloji təhlükəsiz avadanlıqları lizininin təşkili.

2) Ölkəyə ekoloji təmiz məhsulları gətirilməsinə nəzarətin təşkili. (Sanitar- gigiyenik, texniki və texnoloji normaların və standartların tətbiqi).

3) Ekoloji verginin tətbiqi.

4) Ətraf mühitin mühafizəsi və bərpası ilə məşğul olan müəssisələrə faizsiz kreditlərin verilməsi.

Mövzu 13. Regionların sosial-iqtisadi inkişafının dövlət mexanizmi

Plan:

1. Regional siyasət, onun məqsəd və vəzifələri
2. Regional inkişafın disproporsiyaları və onların aradan qaldırılması metodları

D) Regionların idarəedilməsi və tənzimlənməsi bütünlükdə ölkə iqtisadiyyatının bir müstəqil sahəsi olmaqla ərazi əmək bölgüsünün formalaşması baxımından regional iqtisadiyyatın formalaşması zəruriliyi, istehsalın idarə olunmasının müstəqil bir sahə kimi fəaliyyəti baxımından regional idarəetmənin vacibliyi və ümumi idarəetmənin sahə və ərazi altsistemlərinə bölünməsinə irəli gələrək obyektiv zərurətə çevrilir. Ona görə regional iqtisadiyyatın tənzimlənməsi regionların iqtisadi-sosial-institusional həyatına dövlətin məqsədyönlü təsiridir. Regionlar özlərinin potensialına, təbii sərvətlərinin miqyasına və çeşidinə, məşğulluq səviyyəsinə görə bir-birindən fərqlənir. İqtisadi, coğrafi və tarixi baxımdan iqtisadi rayonları fərqləndirən amillər əsasən aşağıdakılardır: **iqtisadi-coğrafi mövqeyi; təbii şəraiti və ehtiyatları; əhəlinin məskunlaşması səviyyəsi; regionun sahə və ərazi quruluşu; tarixi inkişaf xüsusiyyətləri.**

Ölkənin sosial iqtisadi inkişafının tənzimlənməsində ərazinin regionlara bölgüsü və bu bölgünün iqtisadi, milli, ekoloji və sosial meyarlara görə təsnifatının aparılması zəruridir. İqtisadi inkişaf nöqtəyi-nəzərindən regionlar aşağıdakı tiplərə bölünür:

1) İnkişaf etmiş regionlar:

Bu regionlara iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş və iqtisadiyyatın bir çox sahələrinin olduğu regionlar aid edilir. Belə regionlarda məşğulluğun səviyyəsi yüksək olur. Əhəlinin tələbatının xeyli hissəsi yerli istehsal hesabına ödənilir. Bu regionlar inkişaf etmiş sosial, iqtisadi və bazar infrastrukturuna malik olur.

2) Zəif inkişaf etmiş regionlar:

Bu regionlarda iqtisadiyyatın bir və ya bir neçə sahəsi inkişaf edir. İşsizliyin səviyyəsi respublikanın orta göstəricisinə yaxın olur.

Bu regionları inkişaf etdirmək üçün dövlət iqtisadi mexanizmlərə üstünlük verir.

3) Depressiv regionlar:

Bu regionlar ümumi ölkə inkişaf səviyyəsindən geri qalmış regionlara aid edilir. Bu regionlarda əsasən məşğulluq səviyyəsi çox aşağı olur.

4) Sərhəd boyu regionlar:

Ölkənin milli maraqları çərçivəsində belə regionlarda sosial və iqtisadi problemlərin həllinə xüsusi diqqət yetirilir.

Regional inkişaf strategiyası və onun reallaşması olan regional siyasəti əhatə dairəsinə görə ayrı-ayrı regionların ümumi sosial-iqtisadi inkişaf strategiyası və istiqamətlərini; ayrı-ayrı sahələrin inkişaf və ya problemlərin həlli strategiyası və istiqamətlərini özündə əks etdirir. Regional siyasətin həyata keçirilməsində əsas kimi ədalətlik və səmərəlilik prinsipləri götürülür. Məqsədlər kimi iş istehsal və infrastrukturun inkişafı baxımından tarixən yaranmış regional disproporsiyaların minimuma endirilməsi, keyfiyyətli və rəqabətqabiliyyətli regional məhsul istehsalının genişləndirilməsi, regional təminatın artırılması, regional iqtisadi, ekoloji və sosial təhlükəsizliyin təmini, regionlararası və regiondaxili ziddiyyətlərin və uyğunsuzluqların azaldılması və s. çıxış edir. Regional siyasətin vəzifələri kimi iş regionalın innovasion və davamlı inkişafına zəmin yaradılması, regional asılılıqların azaldılması istiqamətində işlərin aparılması, yeni şəhər, qəsəbə və təsərrüfat kompleksləri salınmaqla ərazilərin mənimsənilməsi və inkişafı, kəndlə şəhər arasında kəskin fərqi azaldılması, bütün regional bazarların qarşılıqlı əlaqə və inkişafı baxımından milli bazarın inkişafında yeri və rolunun dəqiqləşdirilməsi, sənaye müəssisələrinin səmərəli yerləşdirilməsi, regional məşğulluğun təmin edilməsi və s. qarşıya qoyulur.

II) Bazar iqtisadiyyatında göstərilən tiplər üzrə regionların fəaliyyətinin və sosial iqtisadi inkişafının tənzimlənməsində birbaşa və dolay (iqtisadi) metodlardan istifadə olunur.

Birbaşa metodlara aşağıdakıları aid etmək olar:

1) Dövlət büdcəsindən regional büdcələrə dotasiyaların verilməsi.

2) Dövlət səviyyəli regional proqramların qəbul edilməsi.

3) Regionlarda dövlət sifarişlərinin reallaşdırılması.

Bu metodlardan başqa dövlət iqtisadi metodlara da üstünlük verir. Onlara aşağıdakılar aiddir:

1) İqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş regionlar üzrə:

a) Kredit güzəştlərinin cüzi olması.

b) Əməkhaqqında minimum həddin müəyyənləşdirilməsi.

c) Əhalinin mənzil və ərzaq təminatına diqqət yetirmək üçün bu sahələri inkişaf etdirmək.

2) Zəif inkişaf etmiş regionlarda:

a) Kredit və vergi güzəştlərinin yüksək olması.

b) Məşğulluğun səviyyəsini artırmaq üçün yeni iş yerlərinin açılmasında sahibkarlara xüsusi güzəştlərin edilməsi.

c) Əhalinin miqrasiyasının qarşısını almaq məqsədilə inkişaf etmiş regionla bu region arasında əməkhaqqında yüksəldici əmsalların tətbiq edilməsi.

ç) Dövlət müəssisələrinin açılması və yeni iş yerləri ilə əhalini işlə təmin etmə.

d) Xarici və yerli investora güzəştlərin və zəmanətlərin verilməsi.

III) Depressiv və inkişafdan geri qalmış rayonlarda:

a) Dövlət sığortasının güclü olması.

b) Azad iqtisadi zonaların yaradılması.

c) Xüsusi mərkəzləşdirilmiş kreditlərin verilməsi.

d) Vergidən azad etmələr.

IV) Sərhədboyu rayonlarda:

a) Aralıq iqtisadi ticarət bazarlarının yaradılması.

b) Əhalinin sosial müdafiəsini təşkil etmək məqsədilə xüsusi kompensasiyaların tətbiq edilməsi.

c) Əhalinin maarifləndirilməsi və milli maraqlar çərçivəsində tərbiyələndirilməsi.

ç) Kredit və vergi güzəştlərinin orta səviyyədə tətbiq edilməsi.

Mövzu 14. Sosial inkişafın, əmək bazarı və məşğulluğun dövlət tənzimlənməsi

Plan:

1. Bazar iqtisadiyyatında sosial siyasətin mahiyyəti və vəzifələri
2. Məşğulluğun təmin edilməsinin tənzimlənməsi metodları.

1. Məlumdur ki, bazar sistemi sosial problemləri effektiv həll etmək iqtidarında olmur. Doğrudur, ayrı-ayrı bazar modellərində sosial problemlərin həllində dövlətin iştirakı dərəcəsi və mexanizmləri fərqli olsa da, bu bir reallıqdır ki, bütün ölkələrdə dövlətin mühüm funksiyalarından biri səmərəli sosial siyasətin reallaşdırılması ilə bağlıdır. Sosial siyasət dövlətin ümumi iqtisadi siyasətinin tərkib hissəsi olmaqla aşağıdakı problemlərin mümkün qədər həllinə yönəldilir:

- 1) Əhalinin sosial cəhətdən zəif təbəqəsini müəyyənləşdirmək əsasında onlara müvafiq imtiyazların tətbiqinə;
- 2) Sosial standartların (minimum əməkhaqqı, yaşayış minimumu, təqaüdün minimum səviyyəsi və s.) tətbiq edir;
- 3) İşsizliyin aradan qaldırılması, məşğulluğun təmininə;
- 4) Əhalinin pullu (ödənişli) və ödənişsiz sosial xidmətlərlə təmin edilməsinə;
- 5) Sosial infrastruktur sahələrinin dövlət və bazar mexanizmləri əsasında maliyyələşdirilməsi və inkişaf etdirilməsi və s.

Dövlətin sosial siyasətində əsas məqsəd ümumi həyat səviyyəsini yüksəltməklə yanaşı müxtəlif əhali qrupları arasında mövcud olan fərqi azaltmaqdan ibarətdir. Mövcud iqtisadi ədəbiyyatında və təcrübədə sosial imkanlarına görə əhali 4 qrupa bölünür:

- 1) yoxsul; 2) kasıb; 3) orta; 4) tam təmin edilmiş.

Ölkənin milli təhlükəsizliyinin təmin edilməsində əsas göstəricilərdən biri yoxsulluğun səviyyəsinin beynəlxalq təcrübədə onun müəyyən olmuş həddən yuxarı olmamasına nail olmaqdan ibarətdir. Yuxarıda qeyd olunan hər göstərilən qruplar üzrə dövlətin xüsusi sosial tədbirləri hazırlanır və həyata keçirilir. Sosial problemlər mümkün qədər ədalətli həll etmək üçün dövlət, ilk növbədə, aşağıdakı vəzifələri müəyyənləşdirir (həyata keçirir):

- 1) Hər sosial qrupa aid olan əhalinin sayını;

- 2) Əhalinin demoqrafiya və miqrasiyasına nəzarəti həyata keçirir;
  - 3) Sosial infrastruktur sahələrini inkişaf etdirir;
  - 4) Sosial xidmət sahələrində ödənişsiz limitləri təyin edir;
  - 5) Minimal sosial standartların səviyyələrinə, sosial normalara mütəmadi olaraq yenidən baxır;
  - 6) İşsizlik, uşaq ölümü, mənzil çatışmazlığı, səhiyyə və təhsildə olan problemləri həll etmək üçün dövlət proqramlarını işləyib hazırlayaraq reallaşdırır;
  - 7) Sosial ödəmələrin, müavinətlərin, kompensasiyaların məbləğlərinə nəzarət etməklə onların ünvanlı olmasına çalışır;
  - 8) Sosial siyasəti reallaşdırmaq və ona nəzarəti təşkil etmək üçün dövlət orqanlarını yaradır və s;
- Dünya təcrübəsində 5 sosial siyasət modeli mövcuddur:

- 1) Potensialist siyasət modeli:

Bu model keçmiş SSRİ-də tətbiq edilən model olmaqla aşağıdakı müsbət xüsusiyyətlərə malik olmuşdur: Dövlət vətəndaşların hərtərəfli sosial iqtisadi vəziyyətinə görə məsuliyyəti öz üzərinə götürür, əhali üçün zəruri olan əmtəə və xidmətlərin istehsal və bölgüsünü özü həyata keçirir, sosial sabitliyə nail olmağa çalışır.

Mənfi xüsusiyyətlərinə aid edilir: İqtisadi səmərəliliyin aşağı olması nəticəsində bütün vətəndaşların yüksək sosial rifahına nail olmaq mümkün olmur və əsas əhali kütləsi üçün sosial sərvətlərin limiti müəyyənləşdirilir. Bu sosial siyasəti həm inzibati, həm də iqtisadi metodlarla reallaşdırılır.

- 2) Sosial siyasətin İsveç modeli:

Modelin müsbət cəhətlərinə dövlətin sosial sfera sahələrinin yüksək səviyyədə tənzimlənməsi, sosial problemlərin həllində dövlət məsuliyyətinin yüksək olması, ümumən, əhalinin güclü sosial müdafiəyə ilə əhatə olması aid edilə bilər.

Mənfi cəhətlərinə isə sosial sfera sahəsində mərkəzləşmənin yüksək olması nəticəsində iştirakçılar üçün seçim azadlığında müəyyən məhdudiyyətlərin olması, yüksək vergiqoymanı göstərmək olar.

- 3) Sosial rifahın dövlət modeli:

Tipik bazar iqtisadiyyatı modeli olmaqla dövlətin vətəndaşlarının sosial sabitlik şəraitində yaşamasını öz üzərinə götürməsi və çoxlu sayda sosial xidmətlərin mövcudluğu modelin müsbət cəhətləridir.

Mənfi cəhət kimi xərclərin yüksək olması, minimal standartların ölkə üzrə orta göstəricilərə yaxınlaşdırılması çıxış edir.

4) Sosial istiqamətlənmiş bazar təsərrüfatı modeli;

Bazar rəqabəti prinsiplərinə və şəxsiyyətin formalaşdırılaraq inkişafına istiqamətlənən bu model vətəndaşların dövlət tərəfindən yüksək səviyyədə sosial müdafiəsini əks etdirir. Dövlət sosial siyasətini hüquqi təminat, vergi siyasətini sərvətlərin yenidən bölgüsü vasitəsilə reallaşdırır. Dövlət tərəfindən çoxlu sayda amortizasiyalardan istifadə olunur ki, bu da əhalinin kasıblıq səviyyəsindən aşağı düşməsinə imkan vermir.

Mənfi cəhət kimi dövlətin öz üzərinə həddən artıq yükün götürməsi çıxış edir ki, bu da dövlətin vətəndaşlarının özləri həll edə biləcəyi problemi öz üzərinə götürməsində öz əksini tapır.

5) Bazar sosial modeli:

Onun əsas prinsipi sosial sferanın tənzimlənməsində birbaşa metodlara nisbətən iqtisadi metodlara üstünlük verilməsi olmasıdır. Əsasən sosial sfera sahələrinin dövlətsizləşdirilməsi, dövlətin dotasiya və subsidiyalarının minimuma çatdırılması onun xarakterik cəhətlərindəndir.

Sosial siyasəti reallaşdırmaq üçün dövlət tərəfindən aşağıdakı metodlar tətbiq olunur:

1) Hüquqi tənzimləmə tədbirləri:

Bura dövlət tərəfindən qəbul edilən hüquqi normativ aktlar aid edilir.

2) Maliyyə-kredit tənzimlənməsi:

Əsas tədbir kimi dövlət büdcəsində sosialyönümlü maddələrin tətbiq edilməsi və büdcədən kənar sosial fondların yaradılması çıxış edir.

3) Özəlləşdirmə:

Sosial infrastruktur sahələrinin dövlət himayədarlığından çıxarılaraq özəl bölməyə verilməsi.

4) Məqsədli proqramların qəbul edilərək reallaşdırılması.

5) Sosial standartların, norma və normativlərin işlənilib hazırlanması və qəbul edilməsi:

Sosial standart kimi minimal istehlak büdcəsi, yaşayış minimumu, istehlak səbəti, minimum əməkhaqqı, minimum təqaüd götürülür.

Dövlət tərəfindən sosial siyasəti reallaşdırmaq üçün aşağıdakı istiqamətdə işlər götürülür:

1) Əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi.

2) Sosial müdafiənin səmərəli sistemini formalaşdırmaq.

3) Əhalinin məşğulluğu və əmək münasibətləri istiqamətində işlər görmək.

4) Miqrasiya proseslərinin tənzimlənməsi.

5) Pensiya sisteminin təkmilləşdirilməsi.

6) Sosial sığorta və səhiyyə sahəsində tədbirlərin hazırlanması.

II. Məşğulluq dedikdə qanunvericiliklə zidd olmayan və bir qayda olaraq, vətəndaşlara gəlir gətirən hər hansı bir fəaliyyət başa düşülür. Məşğulluğun aşağıdakı formaları mövcuddur:

a) Tam məşğulluq;

b) Natamam məşğulluq.

Tam məşğulluq əslində mümkün olmayan bir forma olub bütün işləmək istəyənlərin işlə təmin olunmasını nəzərdə tutur.

Natamam məşğulluq günün müəyyən hissəsinin işə sərf edilməsi nəticəsində boş vaxtın qalması nəticəsində formalaşır.

İşsizlik iş qabiliyyətində olan əhalinin öz istəyi ilə və bacarığı nəticəsində işlə təmin edilmədikdə yaranır. İşsizliyin aşağıdakı növləri var:

1) Struktur işsizlik.

2) Friksion işsizlik.

3) Natamam işsizlik.

4) Mövsümi işsizlik.

5) Regional işsizlik.

6) Tsiklik işsizliyi və s.

Bazar iqtisadiyyatında məşğulluğun tənzimlənməsi sahəsində dövlət aşağıdakı prinsipləri əsas götürür:

1) İşçilərin şəxsi və iqtisadi azadlığı.

2) İş götürənin işçi qüvvəsinin kəmiyyət və keyfiyyətində, onun həlli məsələlərində tam müstəqilliyə malik olması.

3) Əməkhaqqının minimum məbləğdən aşağı təyin edilməməsi.

Dövlət məşğulluğu tənzimləmək üçün aşağıdakıları həyata keçirir:

1) İş yerləri sisteminin inkişafının tənzimlənməsi.

2) İş yerlərinə olan tələbatın tənzimlənməsi.

3) İxtisas üzrə kadrların hazırlanmasında və təhsil sisteminin inkişafında dövlətin iştirakı.

Bazar iqtisadiyyatında dövlət 3 formada məşğulluq siyasətini həyata keçirir:

1) Fəal məşğulluq siyasəti.

2) Nisbi məşğulluq siyasəti.

3) Passiv məşğulluq siyasəti.

Fəal məşğulluq siyasətində dövlət vergi, kredit güzəştlərindən, sürətləndirilmiş amortizasiya siyasəti və büdcə siyasətindən istifadə edərək yeni iş yerlərinin açılmasını stimulluşdurur, əmək bazarında tələb və təklifi tənzimləməyə çalışır.

Passiv məşğulluq siyasətində dövlət əsasən vakant iş yerlərinin doldurulmasını və işsizliyə görə müavinətlərin verilməsi ilə öz fəaliyyətini həyata keçirir.

Nisbi passiv məşğulluq siyasətində dövlət yuxarıda qeyd olunan hər iki siyasətin elementlərindən istifadə edir. Ümumiyyətlə, dövlətin əsas vəzifəsi rəssional məşğulluğu təmin etməkdən ibarətdir. Rəssional məşğulluq işçilərin əmək məhsuldarlığını artırmaqla əmək fəaliyyətlərinin maksimum səviyyəyə çatdırılmasından ibarətdir. Bazar iqtisadiyyatında dövlət məşğulluğu təmin etmək üçün inzibati hüquqi və iqtisadi metodlardan istifadə edir. İnzibati hüquqi metodlara aiddir:

1) Məşğulluq haqqında qanunvericiliyin qəbul edilməsi (“Azərbaycan Respublikasının Məşğulluq haqqında qanunu” və “Əmək miqrasiyası haqqında qanunu” və s.).

2) İş günlərinin, gün ərzində iş saatlarının, məzuniyyət müddətlərinin, minimum əməkhaqqının, iş saati gün ərzində minimum əməkhaqqının, həftədə iş gününün qanunla təsdiq edilməsi.

3) Fərdi və kollektiv əmək müqavilələrinin formasının təsdiqi.

4) Müəssisələr üçün kvotaların müəyyən edilməsi (yəni hər bir müəssisə üçün yeni açılacaq iş yerlərinin sayının müəyyənləşdirilərək təsdiqi).

5) İşsizliyə görə müavinətlərin məbləğinin qanuni təsdiqi.

6) İşə götürən və işçinin hüquqlarının müəyyən edilməsi (əmək məəcəlləsi).

İqtisadi (dolayı) metodlara aiddir:

1) İnformasiya bazasının təşkil edilməsi.

2) Əmək yarmarkalarının, əmək birjasının təşkil edilməsi.

3) Kadrların hazırlanması və yenidən hazırlanması, kursların təşkili.

4) Vergi güzəştlərinin tətbiqi.

5) Kredit faizlərində güzəştlərin tətbiqi.

Ümumiyyətlə, dövlət əhalinin iqtisadi cəhətdən fəal və qeyri-fəal əhali qruplarına bölür. Eyni zamanda, fəal əhali qrupları

arasında məşğulluğun tənzimlənməsində əmək şəraitinin vəziyyətinə xüsusi diqqət yetirir.

Dövlət tərəfindən əmək bazarının fəaliyyətini tənzimləmək üçün onun tələb və təklifin nisbətində həm inzibati həm də iqtisadi yollarla təsir edir.

Mövzu 15. Xarici iqtisadi fəaliyyətin tənzimlənməsi və iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsi mexanizmləri

Plan:

1. Xarici iqtisadi fəaliyyətin tənzimlənməsi metodları.
2. İqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsi mexanizmləri.

Ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyi və müstəqilliyinin, ümumən milli iqtisadiyyatın inkişaf etdirilməsində xarici iqtisadi fəaliyyətin müstəsna rolunu nəzərə alaraq dövlət daima bu prosesə fəal müdaxilə edir, onu tənzimləyir. Ölkənin xarici iqtisadi fəaliyyəti müvafiq olaraq dövlətin xarici iqtisadi siyasəti vasitəsilə reallaşdırılır. Bu siyasətin səmərəli reallaşdırılması dövlətin xarici iqtisadi fəaliyyət sahəsində görəcəyi tədbirlər sisteminin müəyyənləşdirilməsini və bütünlükdə xarici iqtisadi əlaqələrinin strukturunun təhlilini tələb edir. Xarici iqtisadi əlaqələr struktur meyarına görə aşağıdakı istiqamətlərdə reallaşdırılır:

1) Xarici ticarət sahəsində - ixrac və idxal əməliyyatları, barter əməliyyatları.

2) Xidmət və informasiya sahəsində - turizm, konsaltinq, injinering, reinjinerinq, frənçayzinq və s.

3) Maliyyə sahəsində – bank fəaliyyətlərini və qarşılıqlı əməkdaşlığın təşkili, valyuta mübadiləsi, kreditləşmə, maliyyə ehtiyatlarının idarə olunması və mübadiləsi və s.

4) İnvestisiya sahəsində - xarici investisiyaların ölkəyə gətirilməsi (idxalı), daxili investisiyaları ixracı və s.

Xarici ticarət fəaliyyəti, eyni zamanda əmtəələrin, xidmətlərin, işlərin, intellektual yaradıcılığın beynəlxalq mübadiləsi sahibkarlıq fəaliyyəti formasında da həyata keçirilir. Dövlətin həyata keçirdiyi xarici ticarət siyasəti ölkənin xarici iqtisadi fəaliyyətdə seçdiyi istiqamətdən asılı olaraq reallaşdırılır. Bu fəaliyyəti reallaşdırmaq üçün dövlət liberal və yaxud himayədar siyasəti yolunu seçə bilər.

Xarici iqtisadi fəaliyyəti tənzimləmək üçün dövlət aşağıdakı tənzimləmə vasitələrinə istifadə edir:

1) Gömrük – tarif tənzimlənməsi; 2) Qeyri-tarif tənzimləmə metodları; 3) İxrac (export) nəzarət; 4) İxrac edilən bəzi məhsullara, əmtəələrə inhisarçılığın təyin olunması; 5) Daxili bazarı qorumaq üçün müdafiə tədbirlərinin həyata keçirilməsi. (antidempinq, kompensəedici, xüsusi gömrük tariflərinin tətbiqi); 6) Bir sıra əmtələrin ölkəyə idxal edilməsinə və ixrac edilməsinə qadağalar.

Gömrük – tarif tənzimlənməsinə dövlətin xarici ticarət fəaliyyətində gömrük tariflərinin tətbiq edilməsi idxal və ixracın istiqamətlərinin dəyişməsi tədbirlərini əhatə edir. Xarici iqtisadi fəaliyyətin qeyd olunan tənzimləmə prinsipləri müəyyən üstün cəhətlərə malikdir. Onlara aşağıdakılar aid edilə bilər:

- İqtisadi mexanizm effektiv olmaqla minimal, orta və maksimal ölçülərdə əmtələrin idxal və ixracına təsir göstərir, yəni onların azalmasına artmasına şərait yaradır.
- İdxalçı və ixracatçıların maraqlarına təsir göstərməklə ölkənin iqtisadi mataqlarına nail olmağa şərait yaradır.
- Fəaliyyəti stimullaşdırmaq üçün onların tam aradan qaldırılmasına imkan verir.

Gömrük tarifləri advalor, xüsusi və kombinəlanmış formada tətbiq olunur.

Advalor və xüsusi vergilər əmtəənin həcminə, çəkisinə, miqdarına görə faiz və yaxud müəyyən məbləğ şəklində təyin olunur.

Kombinəlanmış gömrük tarifləri isə həm faiz, həm də məbləğin məcmusu kimi müəyyən olunaraq advalor və xüsusi vergilərin elementlərindən ibarət olur.

Daxili bazarın qorunması üçün spesifik, antidempinq və kompensəedici gömrük rüsumları formasında həyata keçirilir.

Spesifik vergilər, adətən daxili istehsalçılar üçün təhlükə yarada biləcək həcmdə ölkəyə məhsul gətirdikdə tətbiq olunur.

Antidempinq gömrük rüsumları gətirilən məhsulun qiymətinin süni olaraq aşağı olduğunu müəyyən etdikdə tətbiq olunur.

Kompensəedici gömrük rüsumları ölkəyə gətirilən əmtələrin gətirilməsi və yaxud çıxarılması zamanı əlverişli şəraitlərin tətbiqi (subsidiaların verilməsi, subvensiaların verilməsi və s.) nəticəsində istifadə olunur.

Qeyri-tarif tənzimləmə metodlarına aiddir: Bəyənəmələrin tətbiqi, kvotaların tətbiqi (ölkəyə gətirilən və yaxud çıxarılan

məhsulların həcminə məhdudiyyətlərin qoyulması), lisenziyalaşdırma, veterinar, sanitariya-gigiyenik, texniki standartların və s.-nin tətbiqi.

Milli iqtisadiyyatın təhlükəsizliyi dedikdə, ilk növbədə, iqtisadiyyatın və onun qurumlarının elə vəziyyəti başa düşülür ki, bu milli mənfələri müdafiə etməyə, yeridilən siyasətin sosial yönümlüyünü, iqtisadiyyatın, ölkənin müdafiə qabiliyyətinin tələb olunan səviyyədə olmasına imkan yaratsın. Qeyd etmək lazımdır ki, iqtisadi təhlükəsizlik məsələsinə dövlət özünün inkişaf strategiyasının meyarlarından biri kimi baxır. İqtisadi təhlükəsizlik milli təhlükəsizliyin tərkib hissəsidir. İqtisadi təhlükəsizliyi təmin etmədən milli təhlükəsizliyi təmin etmək qeyri-mümkündür. Dövlətin iqtisadi təhlükəsizliyi, ilk növbədə, ölkənin siyasi-iqtisadi müstəqilliyinin qorunmasının istisna bilməyən şərti və əsasıdır.

Qloballaşma şəraitində davamlı, dayanıqlı və balanslı sosial-iqtisadi inkişafa malik olmaq baxımından iqtisadi təhlükəsizliyin obyektivi kimi milli iqtisadiyyatın bütün səviyyələrində mövcud olan subyektlərini əhatə edir. Ölkədaxili və onun hüdudlarından kənarında həyata keçirilən işgüzar əməkdaşlığın mürəkkəbləşdiyi müasir dövrdə neqativ halların qarşısının alınmasını daha da aktuallaşır. Ona görə iqtisadi vəziyyət, qəbul edilən siyasi və təsərrüfat qərarlarının optimallığının, o cümlədən həyata keçirilən islahatların və yenidənqurma işlərinin bəzi neqativ nəticələrinin qiymətləndirilməsi, böhran hallarının «səbəb-nəticə» əlaqələrinin müəyyən edilməsi dövlətin iqtisadi siyasəti çərçivəsində iqtisadi təhlükəsizlik amillərinə yenidən diqqət yetirilərək, dəyərləndirilməsini tələb edir.

İqtisadi təhlükəsizliyin konsepsiyasının təmin edilməsi zamanı qarşıya qoyulan məqsəd və vəzifələrə nail olmaq üçün konkret proqramların işlənilib-hazırlanma bazası nəzərdən keçirilir. Konsepsiyanın səbəb-nəticə əlaqələrini təyin edən iqtisadi təhlükəsizliyin dövlət tənzimlənmə mexanizminin effektivliyi strukturlaşma və daha çox uyğun olan digər həyat keyfiyyəti, iqtisadi suverenitetin reallaşdırılması, iqtisadi və peşəkar fəallığın dəstəklənməsi, qanunsuz və cəmiyyətə zərər vuran hərəkətlərin qəti şəkildə aradan qaldırılması kimi iqtisadi təhlükəsizlik parametrlərindən xeyli dərəcədə asılıdır.

Dövlətin ölkənin iqtisadi inkişaf prosesində prinsiplərin iştirakı dövlətin funksiyalarının onun potensialına uyğun olmasından, yəni mövcud imkanlarla arzuların uyğunlaşdırma prinsipinə

riayət edilməsindən, dövlətin iqtisadi potensialının ictimai institutların fəallaşdırılması yolu ilə möhkəmləndirilməsindən, yəni hakimiyyətdə özbaşnalığın, korrupsiya, iqtisadi, hüquq pozuntusu və cinayətkarlığın qarşısını almağa imkan verən effektiv norma və məhdudiyyətlərin işlənib-hazırlanmasından, dövlət orqanları tərəfindən effektiv idarəetmənin, yəni mal və xidmətlərin reallaşdırılması bazarlarının inkişafına imkan verən qayda və institutların yaranması, əhalinin sağlam və rahat həyatının təmin edilməsindən ibarətdir.

İqtisadiyyatın səmərəli fəaliyyətinin əsasını yaradan institusional, sosial islahatlar, habelə, mövcud intellektual-resurs və elmi-texniki potensial makro və mikroiqtisadi səviyyədə aparılan struktur dəyişiklikləri, inkişaf stimullarının formalaşması, dövlətin maliyyə, kredit-pul, investisiya və xarici-iqtisadi sahələrdə fəallığının güclənməsi iqtisadi təhlükəsizliyə şərait yaradır.

Bu baxımdan, iqtisadi siyasəti formalaşdırarkən və reallaşdırarkən iqtisadiyyat üçün mühüm olan təhlükələri müəyyənləşdirmək lazımdır.

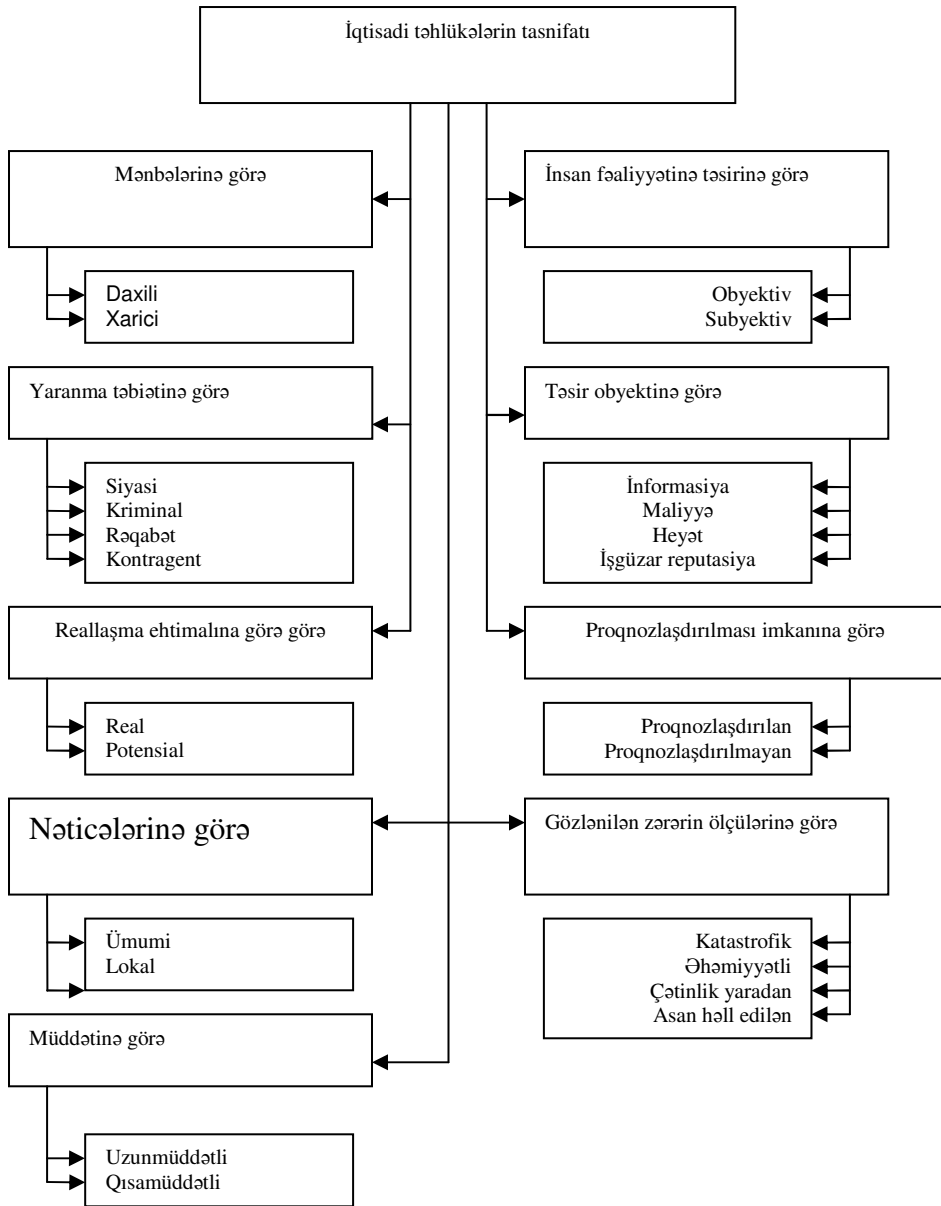
İqtisadi ədəbiyyata və təcrübəyə əsaslanaraq iqtisadi təhlükələri aşağıdakı kimi təsnifləşdirmək olar (sxem 2).

Bu gün iqtisadi siyasəti reallaşdırarkən milli iqtisadi təhlükəsizliyə təsir edən problemlər sırasında ölkə iqtisadiyyatına barbaşa deyil, dolayı yolla təsir edənləri də nəzərə almaq mütləqdir. Belə təhlükələr sırasına aşağıdakıları aid edə bilərik:

- Milli məhsulun rəqabət qabiliyyətliliyinin aşağı olması;
- İxracın xammal yönümlü olması;
- Texnika və texnologiyanın idxaldan asılı olması;
- Ölkədən kapitalın kənara axını;
- Dünya bazarlarında yerli məhsula qarşı ayrı-seçkililiyin qoyulması;
- Ölkə iqtisadiyyatının xarici kreditlərdən, investisiyalardan asılı olması;
- Dövlətin xarici borcunun yüksək olması;
- Beynəlxalq maliyyə qurumlarının ölkədə gedən bazar yenidənqurma proseslərinə müdaxilə etməsi;
- Milli valyutanın məzənnəsinin tez-tez kəskin dəyişməsi.

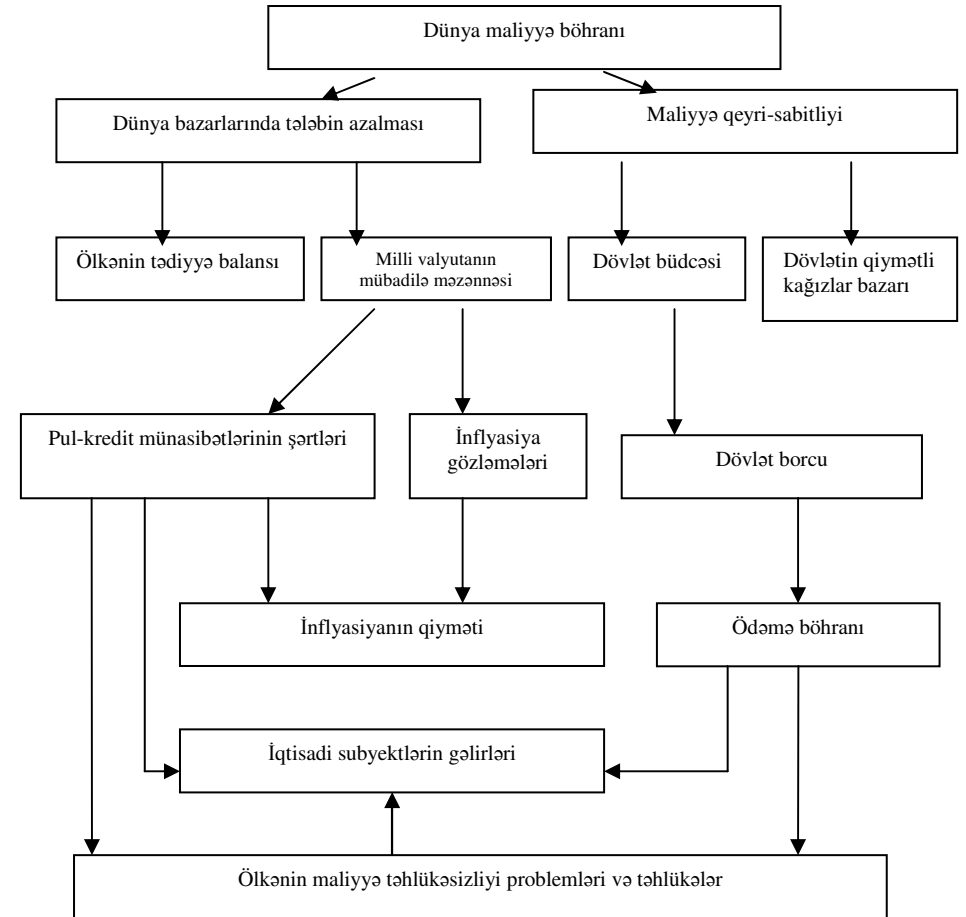
Milli iqtisadiyyatın iqtisadi təhlükəsizliyini və onun mövcud vəziyyətini qiymətləndirmək üçün aşağıdakı makro-

iqtisadi göstəricilərdən istifadə olunması məqsəduyğundur: adambaşına düşən nominal və real ÜDM; şəxsi sərəncamda qalan gəlir; ÜDM-də əməkhaqqının xüsusi çəkisi; orta aylıq əməkhaqqı; şəxsi yığım norması; inflyasiyanın, işsizliyin səviyyəsi; ÜDM-in illik artımı; sənaye istehsalının artım sürəti; istehlak mallarının qiymət indeksi; kənd təsərrüfatı məhsullarının qiymət indeksi; dövrüyyədə olan əmtəələrin dəyərli onun pul təminatı; büdcə əksini; dövlət borcu; idxal və ixracın saldosu; milli valyuta məzənnəsi və paritet alıcılıq qabiliyyəti; kölgəli iqtisadiyyatın ÜDM-də xüsusi çəkisi və s.

Sxem 2. İqtisadi təhlükəsizliyə təsir edən təhlükələrin təsnifatı

Son vaxtlar dünyada baş vermiş maliyyə böhranı və onun nəticələri bütün ölkələrin iqtisadiyyatına bu və ya digər səviyyədə təsir edir. Bu təsiri aşağıdakı formada ifadə etmək olar.

Sxem 3. Dünya maliyyə böhranının milli iqtisadi maliyyə təhlükəsizliyinə təsiri

Bu təsirin mexanizminə diqqət yetirsək görərik ki, onlar dolayı olaraq ölkə iqtisadiyyatına və dövlətin iqtisadi siyasətinin məq-

sədlərinə təsir edir. Ölkənin iqtisadi sisteminin təhlükələrə dayanıqlılığı göstəriciləri mövcuddur ki, fikrimizcə onlara da aşağıdakıları aid etməklə hədd səviyyələrini ölkəmiz üçün belə müəyyən etmək olar: qiymətlərin sabitliyi, yəni İnflyasiyanın səviyyəsi 1-2 il müddətində 50%-i, bir neçə il ardıcıl olaraq 25%-i, uzun müddətə 8-12%-i keçməməlidir; qızıl-valyuta ehtiyatları dövlət büdcəsinin 50%-dən, ÜDM-un 25%-indən, dövriyyədə olan pul kütləsinin 25%-dən aşağı olmamalıdır; dövlət büdcəsinin kəsiri bir il müddətində maksimum 20-30%-i, uzunmüddətli dövrdə 3-8%-i aşmamalıdır; xarici borc 10 ilə qədər olan dövr üçün ÜDM-in 50%-ni, bir il müddətində dövlət büdcəsinin 20%-ni, milli sərvətin 3%-ni ötməməlidir; tədiyyə balansının defisiti 1 il müddətində 50%-i, bir neçə il müddətində 20%-i keçməməlidir; vergi yükü il ərzində 40%-i, uzunmüddətli dövrdə 15-20%-i aşmamalıdır.

Beləliklə biz bu vəsaitdə iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin prinsiplərini müddəalarını nəzərdən keçirdik. Qeyd etmək istərdik ki, Azərbaycanın təmsalında dövlət tənzimlənməsinin nəticələrinin təhlili göstərir ki, xüsusilə son illərdə ölkəmiz dəyişən şəraitə uyğun effektiv iqtisadi siyasət yeridir. Müstəqillik illərində Azərbaycanda həyata keçirilən tədbirlər nəticəsində ölkəmizdə makroiqtisadi göstəricilərin dinamikasında kəmiyyət və keyfiyyət baxımından əsaslı irəliləyişlər müşahidə olunur. Bütün bunlar müasir dövrdə Azərbaycan iqtisadiyyatında keçid dövrünün başa çatdığını və davamlı inkişaf modelinə keçid üçün zəruri iqtisadi, sosial, təşkilati zəmini, başqa sözlə, müvafiq start kapitalının yaradıldığını bir daha təsdiq edir.

Ə D Ə B İ Y Y A T

1. Azərbaycan Respublikasının qanunları, Bakı, 1992-2010 illər.
2. Hacıyev Ş. H. «Heydər Əliyev Azərbaycanın milli-iqtisadi inkişafının uğur modelinin yaradıcısıdır», «Milli iqtisadi inkişafın Azərbaycan modeli» mövzusunda keçirilən beynəlxalq konfransın plenar iclasının materialları, I-ci kitab, «İqtisad Universiteti» nəşriyyatı, Bakı, 2006.
3. Гаджиев Ш.Г. Азербайджан на пути к мировому сообществу: стратегия внешнеэкономического развития. Киев, 2000.
4. Bayramov Ə.İ «Uğur modeli: effektiv rəqabət mühitinin formalaşdırılması problemləri», «Milli iqtisadi inkişafın Azərbaycan modeli» mövzusunda keçirilən beynəlxalq konfransın plenar iclasının materialları, III-cü kitab, «İqtisad Universiteti» nəşriyyatı, Bakı, 2007.
5. «Qlobal maliyyə böhranı: iqtisadi təhlükəsizliyin Azərbaycan modeli və dünya təcrübəsi» mövzusunda keçirilən beynəlxalq elmi-praktiki konfransın materialları, I-II-ci kitab, «İqtisad Universiteti» nəşriyyatı, Bakı, 2010.
6. Əhmədov M.A. «Transformasiya şəraitində Azərbaycanda milli iqtisadi inkişaf modelinin formalaşmasının konseptual əsasları», «Milli iqtisadi inkişafın Azərbaycan modeli» mövzusunda keçirilən beynəlxalq konfransın plenar iclasının materialları, III-cü kitab, «İqtisad Universiteti» nəşriyyatı, Bakı, 2007.
7. Qafarov Ş.S. Müasir iqtisadi sistem və qloballaşma. Bakı, 2005.
8. Allahverdiyev H.B, Qafarov K.S, Əhmədov Ə.M, «Milli iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi», Bakı, 2007.
9. Əliyev A.A., Şəkəraliyev A.Ş. Bazar iqtisadiyyatına keçid: Dövlətin iqtisadi siyasəti. Bakı, Az. DİU, 2002.
10. Həsənov R.T. Azərbaycan Respublikasının sosial-iqtisadi

- inkışafının bazar modelinin konseptual əsasları. Bakı, 1998.
11. Novruzov V. Heydər Əlifevin iqtisadi inkışaf konsepsiyası fəaliyyətdədir. İqtisadiyyat və həyat jurnalı, №1-3, 2002.
  12. Səfərov S.İ., H.Əliyev kursu yeni keyfiyyət halında: «İqtisadiyyat, siyasət, dinamizm, problemlər, perspektivlər». Bakı, 2005.
  13. Əlirzayev Ə.Q.İslahatlar və sürətlənmə strategiyası şəraitində Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkışaf problemləri: təcrübə, meyillər və perspektiv istiqamətlər, «Adiloğlu» nəşriyyatı, Bakı, 2005.
  14. Əhmədov M.A. Qloballaşma və milli iqtisadiyyatın formalaşması. Bakı, 2003.
  15. Hüseynova A.C. Qiymətlərin dövlət tənzimlənməsi, Bakı, 2001.
  16. A.P.Qradov «Milli iqtisadiyyat» Bakı, 2008.
  17. V.I.Kuşlin «Bazar iqtisadiyyatının dövlət tənzimlənməsi» Bakı, 2008.
  18. B.N.Kuzik, V.I.Kuşlin, B.Yokoveç «Proqnozlaşdırma, strateji planlaşdırma və milli proqramlaşdırma» Moskva «Экономика», 2008.
  19. Васильев В.П. Государственное регулирование национальной экономики, Учебно-методическое пособие, М, УНИДО, 2002.
  20. Государственное регулирование рыночной экономики / Под общей ред. В.И. Кушлина, Н.А. Волгина. - М.: Экономика, 2000.
  21. Капканщиков С.Г. Государственное регулирование экономики, Москва, КНОРУС, 2010.
  22. Крюков Р.В. Государственное регулирование национальной экономики, Конспект лекций, Москва, Приориздат., 2005, 176 с.
  23. Кучуков Р.А. Теория и практика государственного регулирования экономических и социальных процессов.

- М. 2006.
24. Кулиев Т.А. «Регулирование рыночной экономики», Баку, 2001.
  25. Ходов Л.Г. Государственное регулирование национальной экономики. - М.: 2005.
  26. Национальная экономика. Под ред. В.А. Шульги. М., 2002.
  27. Котилько В.В. Региональная политика, М.1998.
  28. Черкасов Г.И. Рынок: регулирование рынка. М. 2006.
  29. Государственное регулирование национальной экономики, под редакцией Морозовой Т.М. 2002.
  30. Государственное регулирование национальной экономики, под редакцией Бабашкиной А. М. 2002.

Nəşriyyatın müdiri	<i>Kamil Hüseynov</i>
Baş redaktor	<i>İsmət Səfərov</i>
Redaktor	<i>İsabə Hüseynova</i>
Korrektor	<i>Südəbə Manafova</i>
Kompyuter operatoru	<i>Təranə Baxşəliyeva</i>
Dizayner	<i>Vüsalə Axundova</i>

Əhmədov M.A., Hüseyn A.C.

İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin əsasları

Metodik vəsait

*Çapa imzalanıb . 0 . 2011. Kağız formatı 60x84 1/16.
Həcmi 7,5 ç.v. Sifariş 114. Sayı 500.*

-----
*" İqtisad Universiteti " Nəşriyyatı.
AZ 1001, Bakı, İstiqlaliyyət küçəsi, 6*
